

MIKSZÁTH-PROBLÉMÁK

(Első közlemény)

1. Regénytípus, írói szemlélet és magatartás

A regénnyel, általában a prózai epika terjedelmesebb műfajaival kapcsolatban rendszert két poétikai alkatelemet, hatótényezőt szoktunk emlegetni: a cselekményt és a jellemeket; az egyiknek vagy a másiknak primátusáról olykor viták is robbantak ki. Tüzetesebb vizsgálat mégis odavezet bennünket, hogy a cselekményregény és a jellemregény kettősségén túl kell haladnunk, ha a ránk hagyományozott irodalmi anyag szédlítő változatosságát csak megközelítőleg is megszereznünk akarjuk. A regény poétikai hatóelemei közt meg kell látnunk a környezetet vagy szélesebb értelemben a világgépet — így jelentkezik külön típus gyanánt a legtagabb értelemben vett világgép-regény —, valamint az emberalakok, cselekmény stb. megformálásában rejtve vagy nyíltabban működő eszmei tendenciákat, ezek megteremtik az ún. eszme-regényt, amelyre talán jól illik a már ismeretes „irányregény” elnevezés. De még ezzel sem merítettünk ki mindent. Nem szabad azt a — különösen magyar olvasók előtt nagyon is jól ismert — tény elhanyagolnunk, hogy számos regény olvasása közben maga az elbeszélő hang bűvöl el bennünket; a hatás forrása nem az, amit elbeszél, hanem az, aki — és ahogyan elbeszél. Az epika a szó ősi értelmében is elbeszélést, elmondást jelent — s ahogy a költő elbeszél, az is lehet külön művészi hatóelem. Azt a regénytípust, amelyben ez uralkodik, legszívesebben szubjektív regénynek nevezném el, ha ez a szó nem hordana magában más jelentést is; kevesebbet mond, éppen ezért megfelelőbb, ha a narratív regény megjelölést használom.

Úgy látszik, ez a fajta nagyon megfelel a magyar természetnek; olyan kiemelkedő, közönségbűvölő képviselői vannak, mint Jókai, Krúdy — és valamennyi fölött talán Mikszáth. Mindennapi élményünk, hogy Mikszáth nem a papíron át áll szóba az olvasóval — olyan, mintha közvetlenül az élőszó varázsát éreznénk. Megállapítja ezt már Schöpfung, Mikszáth-arcképében (Magyar írók: „mintha minden szó egyenesen az ajkáról lebbent volna a papirosra, még rajta van, hogy úgy mondjuk, a test melege”) — s megismétli még utána a sok ismertető. (Maga Schöpfung is 1935-ben, a Mindenki lépik egyet színpadi változatának bírálatában; „az a különös varázsú, a kedély öntudatlan mélységeiből feltörő hang, amely Mikszáth legsajátabb tulajdona és legfőbb értéke” — hasonlóképp e darabot tárgyalva Illés Endre, Krk. 15. 267. és 258. lap.) Mikszáth műve a szó legigazibb értelmében vett elbeszélés; az élőszó fikciója élteti; közelebbi sajátosságát pedig az adja meg: kinek, milyen hallgatóságnak van szója ez az élőszó. G. Sand a maga Mauprat-jával első személyben, baráti látogatóknak szója mondatja el élettörténetét — öregkori visszapillantás ez, amolyan gyónás és számvetés-féle. Mikszáth nem tár föl ilyen személyes mélységeket; ő nem magáról beszél, még akkor sem, ha a forma elsőszemélyes; kisebb, vallomásként ható csevegései körül is óvatosságnak kell lennünk: az alany lehet itt is fiktív.

Mikszáth elbeszélő hangnemének és magatartásának közelebbi meghatározásában kezünkre jár egy ismert életrajzi adalék: kisebb elbeszéléseinek, karcolatainak anyagát szerette — talán kísérletképpen — szűkebb baráti körben élőszóval elmesélni. Számos adatot találunk erre a fiatalokból felesége emlékeztetéseiben; így tudja ezt később Révai Mór János is. Herczeg

Ferenc szerint „nagy kár, hogy nem mindig íróttal dolgozik, szívesebben csak élőszóval.” De hiszen ideérhető az is, ahogyan ő maga nyilatkozik: „Az író csak annyiban különbözik a nem-írótól, hogy több elmondani való története van — de egy-két története mindenkinek lehet . . . Megösmérkedel valakivel, s lassanként előbújnak a fehér asztalnál, pipafüst mellett, az ő sajátos történetei.” (Emlékezések 642. lap.) Íme: ez az a hang, amelyet Mikszáth olvasása közben hallani vélünk: a szűk baráti körben, a fehér asztalnál, a klubban járatos élőszóbeli előadás hangja; ez az az elbeszélő fikció, amely epikus alkotásait (hogy megint Herczeg Ferenc szavait idézzem) „forró éiéttel, szellemmel, eredetiséggel” tölti meg. Szinte hagyományos megállapítása ez is az eddigi irodalomnak; a sok közül Fóthy Jánost idézem: „A Mikszáth-írások olyanok, mintha a fehér asztalnál kedélyes kvaterkázás közben mesélné el őket egy nagyszerű és joviális társalgó.” Nem a sokat emlegetett epikus objektivitás ez; az előadó maga is élvezi, hogy mesél, és hogy hallgatják. Amikor olvasni kezdjük: „Tudják-e, mi az újság? Eladó a Bogárka” — szinte látjuk az elbeszélőt, aki éppen most lépett be a vendéglőbe vagy a klubba, talán még a kalapját sem akasztotta a fogasra, s máris, az újdonság lázától felvillanyozva, árasztja az érdekes hírt magából, a maga ismerősei, mindennapi társasága számára — akik ugyanazon parányi körben élnek le a mindennapjukat, mint ő.

Lesz még róla szó, hogy ez a magatartás egy nagy művészségű szerep és játék; szó sincs arról, mintha ez a törzsasztal-beli hírhordozó és szórakoztató jelentené az egész vagy az igazi Mikszáthot. De a magáraöltött szerepnek mindenképpen megvan a maga stilizáló, átszűrő hatása a mögötte megbúvó alkotószemélyiségre. Nem adhat bele önmagából mindent ebbe a játékba; amit mond és ahogyan mondja, azt a vélt helyzet és hallgatóság igényéhez és színvonalához kell idomítania. Ahogy (képzeletben) megjelenik a társaságban, érdekesnek kell lennie, és az érdeklődést ébren is kell tartania. Ez pedig kihatással van az elbeszélés anyagára és szerkezetére is. Az így megteremtett légkörbe különös emberek és különös történetek kellenek, de nem juthatnak szóhoz valamirevaló eszmei vagy lélektani mélységek. A mesélő nem elemezhet („Hiszen csak az kell nekem, hogy mi történt, s nem, hogy miért történt”), s mellőznie kell az aprólékos árnyalásokat. Van azonban egy pont, ahol éppen az apróságok is számítanak. A fikatív elbeszélőnek a fikatív törzsasztal előtt is abból táplálkoznak a jogai, ha megőrzi a hitelesség igényét vagy látszatát. A közreadott történet hitelességének megfelelni az elbeszélő jólétesültsége. Mikszáthnak tehát, írói magatartásként, ezt kell magára öltenie. Ez idézi elő ábrázolásmódjának azt a jellegzetességét, amelyet „Gvadányi-realizmus” néven majd bővebben is bemutatok. A fekete kakas elején, amikor az orvosról és a betegekről van szó, mindegyiknek tudja és megmondja a nevét, érdekesebb szokásait; megnevez minden dűlőt, minden kis határ-részt; nem bibelődik hosszas személyleírásokkal, de fontosabb alkalmakkor mindig tudja, kin milyen ruha volt: „Ha jól emlékszem, szürke útiruhát viselt, orgonavirágos szalmakalappal.” (A Beszterce ostroma utolsó mondata.) Szeret is olykor a szemtanú-elbeszélő szerepében fellépni (A gavallérok); az Apró képek-ben maga kombinálja ki a Hanka eltűnésének titkát; nem sűrűn, de előfordul nála a modern prózai epika jelentős eszköze, a közvetett elbeszélő is.

Mindez, mint finoman alkalmazott művészi eszköz, az otthonosság, bizalmasság, meghittség hangulatát képes kelteni, s megteremti a mikszáthi művek úgynevezett „tükröztetett” esztétikai értékekben való gazdagságának alapját. Maga a meghittség pedig továbbsugárzik az író és alakjai viszonyára: ahogy nem emelkedik az objektív epikus hűvösségig, ugyanúgy nem tudja alakjait sem ridegen, kívülről boncolgatni; a meleg rokonszenvet legfőljobban ismeretes humorával tudja némiképp kihűteni; nem fér az össze a satirikus magatartásnak is csak a szelídebb változataival; ritka eset az, hogy győzzön a maró szarkazmus. Madame Kriszbayt (a Szent Péter esernyőjében) pláne meg is szólítja, elenyeeleg vele, de nincs többről szó, mint arról a tisztá komikumról, amelyet a hagyományos, tipikus öreg nőalak szokott kelteni — s amellyel van a jelenetben finom művészi fogás is: a nevelőnő elszörnyülködésén át tükröztetni a lánykérés bájos jelenetét.

Természetes, hogy a vázolt elbeszélő magatartásnak közvetlen hatása van az író elbe-

szélő módszerére, a műformára, a műfaji keretekre. Király István A lohinaí fű szövegváltozatainak elemzéséhez a következő megjegyzést fűzi: „Mikszáth írói egyéniségének az élőbeszédhez közelálló narratív, párbeszédes hang jobban megfelelhetett, mint a plasztikus leíró stílus. Talán ezért is olyan kis számú műveiben a leírás.” (Krk. 3. 269.) A nagyepikának vannak régi, olykor avultnak nyilvánított hagyományai, keretei lazák lehetnek, megférnek bennük úgynevezett betét-elemek is: leíró, elmélkedő, lírai kitérések. Eötvösre, Gogolyra kell gondolnunk, de eszünkbe juthat Manzoni is, aki hosszú lapokon át beszéli el a milánói pestis történetét. Ilyesmit ez az élőszó-magatartású elbeszélő modor csakugyan nem bír el; a reflexiós betéteket a szállóige- és közmondás-szerű elemek pótolják, meg az ún. példázatok, amelyekről még majd szólok. A gyakori párbeszédnek viszont a jelenlét, a személyes részvétel illúzióját garantálják.

Azt hiszem, főleges dolog tüzetesen kifejtetni: milyenné formálja ez a magatartás Mikszáth írói nyelvét. A magyar próza epikának erős retorikus hagyományai vannak; Eötvös, Kemény írásait éppen avult retorikus jellegük teszi ma nehezen olvashatóvá. Ezt a hagyományt Jókai rendíti meg és Mikszáth számolja fel teljesen. A mondanivaló szabadon árad a társalgási nyelv szintaktikai formáiban. Ez is pozitív esztétikai értékeket sugároz: a természetesség, a közvetlenség és életszerűség varázsol el bennünket. (Alább még lesz róla szó, hogy ezen a mikszáthi esztétikai értékrendszeren egyaránt osztozkodik a realizmus és a romantika.) A szókincsből hiányoznak a magas irodalmi elemek, a „fentebb stíl” színei, az absztrakciók; annál bővebben merít a népi és alsóbb köznyelv szállóigeszerű stereotip fordulataiból, a köztudatban élő, átlagemberi bölcsességet kifejező szólásaiból; ezek egy része lehet éppen az ő alkotása is. Akli pozsonyi vacsorája olyan volt, hogy utána „a felséges császár is megnyalhatta volna a száját”; amikor Iluci sírvafakad, „eltört a mécses”; a lakmározó inzurgensek egyike így bölcselkedik: „Csak az a mienk, amit megesszünk”. Amikor a bécsi utcán várakozik a csapat: „Szép fehér éjszaka volt, pénzt lehetett volna olvasni” — s amikor Szépeffy báró, Aklitól megtévesztve, váratlanul lefújja a kalandos vállalkozást, a főinzurgens így csodálkozik: „Soha még én ilyet nem láttam, mióta a bába megfűrösztött”.

Ennek a jellegzetes írói magatartásnak a gyökere nyilvánvalóan megvolt Mikszáth egyéniségében, mégis csaknem egy évtizednek kellett eltelnie (Mikszáth egyébként is legküzdelmesebb évtizedének), amíg kiforrottan megjelent a bámuló olvasóközönség előtt. A papiros mindig megkövesedett hagyományokat éltet tovább: a zsenge Mikszáth első nagyobbigényű alkotásai nemcsak témában, hanem nyelvben és magatartásban is a másodrendű eszményítő realisták vértelen, kenetes jámborságát tanulják el. (Lásd: Ami a lelket megmérgezi, A batuszsidó lánya, A lutri — a Krk. I. kötetében.) Halljuk hébe-hóba a Jókai hangját is, de az egészen az Arany-emlegette „konvencionell eszményítés” uralkodik, azzal a népnevelő célzattal, amelyet a Bach-korszak népszerű irodalmi vállalkozásai kezdtek el, s amellyel az olvasók már torkig lehettek. Távoli minták gyanánt Kemény, Gyulai, Vas Gereben, Dickens derengenek; az olvasó felkapja a fejét, ha a sok jámborság közepette egy-egy ironikus-humoros, pletykaszintű megjegyzés csattan el: itt a későbbi Mikszáth próbálkozik.

Életrajzi adatok rávezetnek bennünket a kibontakozás legfontosabb érlelőjére. „Legkedvesebb könyveim”-ről szóló számadását éppen egy iratlan-könyvetlen hatás bevallásával kezdi: gyerekkorában szerette a meséket-históriákat, „s minthogy beteges, elkényeztetett, álmatlanságban szenvedő gyerek voltam, a falu kitűnően mesélő embereit apám odarendelte vagy fogadta ágyamhoz, akik egész éjjelen tartottak kísérteties és mindenféle tündér-történetekkel, míg csak el nem aludtam”. Első mozzanata ez egy változatos, de tartós folyamatnak; Mikszáth érintkezésbe kerül azzal a nagy kinccsel, amit az iratlan elbeszélő formák és alkotások jelentenek. Az ő korában ez az iratlan elbeszélő szint még igen gazdag volt, és sokféle is tartalmazott. Ami belőle népi, folklór-jellegű, azt már gyermekkorában megismerte; nemcsak a tipikus mesékre kell gondolnunk, hanem azokra a rövidebb műfajokra is, amelyeket a folklórtudomány számontart: az adoma, az „eset”, a tréfa, a parabola, az állatmese (fabula) és még

sok más — a szólásokat már említettem; mindez ott jut szóhoz, amikor saját elbeszélő műfajai kialakulnak. De hát nem minden népi, ami íratlan: a táblabíró-világ, a megyei élet, a vidéki társaságok szólás-, pletyka- és anekdotakincsének alapos megismerése jelzi (esküdt korában) a saját hangjának kiérlelése felé vezető folyamatnak újabb időszakát. További jelentős fejezet az íratlan elbeszélő formákkal való érintkezésben Szeged, ahol éppen az ő újságíróskodása idején a parasztnovellának sajátos változata volt kialakulóban. (Lásd Nacsády József értekezését: A szegedi parasztnovella keletkezése, Szeged, 1958., és bírálatomat róla a Felsőoktatási Szemle 1959. évf. 328. lapján.) A szegedi amatőr-újságírók törvényszéki tudósításaiban és tanyai riportjaiban érdekes közbeeső tag jelenik meg: az életből fakadó, íratlan elbeszélő formák áttemelése, felemelkedése az írott, a „magas” irodalom szintjére. Ha úgy vesszük, Mikszáthnál kettős folyamatról van szó; egymást egészíti ki az, hogy egyrészt az igénytelen, irodalmiatlan formák és témák felemelkednek egy polgári vagy csak fél-polgári írott irodalom készletébe, másrészt meg a magas irodalom műfajai, elbeszélő módszerei szállnak lejjebb, mintegy primitívebbé válnak, s a szóbeliség kellékeivel álcázzák magukat. (Már befutott író korában is tartja a kapcsolatot a szóbeli mesekincsel; felesége visszaemlékezéseiben a moharai mesélgető, családi történeteket és kísértethistóriákat felelevenítő estékre utal, a pártklub, a parlamenti folyosó és a vacsorázó asztal ilyen szerepéről régóta tudunk. Itt hallott családi hagyományokból, a vendéglői beszélgetés kereteiből nőtt nagyra a Beszterce ostroma és a Különös házasság története.) A kettős folyamat jele: Mikszáth ismeretes, eléggé fáradtságos harca a nagy kompozícióért. Gyermekkorától a szóbeli kispika, sőt hogy úgy mondjuk: a miniatűr-epika búvkörében élt, s lassan növekvő írói igényessége is csak úgy tudott az írott, irodalmi nagyepika szintjére emelkedni, hogy kispikai rokonszenvét soha nem vetkezte le. Persze, közrejátszik ebben a másik, a felső pólus milyensége is: az irodalmi sugalmazó nem a modern nagyrealizmus zárt keretű, józan regényformája, hanem a romantika és a dickensi biedermeier-realizmus lazább, változatos tarkasága. Utolsó, terjedelmében is legnagyobb kompozíciója, A fekete város, teljesen ide kanyarodik vissza.

Külön figyelmet érdemel Mikszáth elbeszélő művészetének egyik leghatásosabb eszköze, amely nyilvánvalóan a szóbeliség sugalmaira keletkezett. Vegyük a következő pár sort a Beszterce ostromából: (Készülődnek Beszterce ellen, kong a harang, gyűlnek a katonák) „Jaj neked, Beszterce! Csak volt, többé nem lesz ilyen nevű város. Megehetik a mappáikat a könyvkereskedők! Szegény könyvkereskedők! (Pruzsinszky fogta fel erről az oldalról a közelgő katasztrófát.)” A zárójelben maga az író adta tudtunkra, kinek a nevében beszélt előbb. Ez az a bizonyos „átképzéletes előadás”, amikor az epikus az elbeszélés közepette egyszerre belesiklik valamelyik alakjának a szerepébe, s mintha annak kimondott vagy néma gondolatait tolmácsolná. Olykor maguk az átképzéletes szólások kerülnek zárójelbe, mint a Kísértet Lublón-ban: a kísértet-Kaszperek egy almafához köti a lovat: „(Jaj istenem, nem is terem azon több gyümölcs.)” — De akad ilyesmi zárójel nélkül is, számtalan: az író minduntalan belesiklik egy-egy szereplőjének a belső monológizálásába; leginkább mégis azt kedveli, ha a történetekhez a maga átképzéletes módján valamelyik naivabb szemlélőnek vagy a közönség egy-egy elképzelt tagjának kommentárjait fűzheti, mint pl. Az eladó birtok végső bekezdéseiben. Iluci (az Akli-ban) szívszorongva várja a császárt, akitől Miklós kiszabadulását reméli; „Egy-egy ajtó nyílt valahol messze, talán a hatodik teremben. Összerezent. Jön a császár. De a császár csak nem jött, csak nem jött. Istenem, miről beszélhet annyit a mindenható miniszterével? Hiszen olyan könnyű megmondani: »Ha elfogtátok, hát eresszéték szabadon hamar.« Hát mégse könnyű? Hátha rossz emberek nem engedik ki a szegény Aklit a börtönből?” No de halljuk csak a pletyka hangját is: vajon az igazi Mária Lujzát adták-e feleségül Napóleonhoz. „A pletykát nem lehetett többé elnyomni, sőt az még újabb tápot nyert a megkegyelmezés ténye által. Ohó! Tehát úgy vagyunk? A gyilkosnak megkegyelmezett a császár? Most már világos. Az egész eljegyzés, esküvő kicsinált dolog, szemfényvesztés Napóleon elámitására...” s így árad a képzelt beszéd tovább. Az olvasó pedig belemegy a játékba,

amelyet ez a fölényes talentum űz vele; élvezi, ösztönösen is, a művészi bújócskát, s talán nem is figyel arra, hogy mögötte egy igazi elbeszélő igazi arca rejtőzhetik.

Ez az átképzelés-kultusz már figyelmeztet bennünket, hogy nem lesz könnyű dolgunk, ha az elbeszélő hangnem és magatartás háttérében magát a mélyebb írói szemléletet akarjuk meghatározni. Mint minden nagy epikus, ő is a maga egyéniségének, legtágabb értelemben vett világnézetének prizmáin szűri át a valóságot, s abban a tarka világban, amely művein át meg-elevenedik, mégiscsak uralkodni kell olyan törvényeknek, rendező elveknek, amelyek az ő egyéniségéből sugároznak elő. Vajon megtaláljuk-e őket; belátunk-e az író alakoskodásának háttérébe? Schöpfung Mikszáth-tanulmánya beszél arról, hogy Mikszáthnak — műveiből kiolvashatóan — tapasztalatai, benyomásai életkoronként és rétegenként rakódtak le emlékezetében. „Mikor parasztokról ír, megérezzük, hogy ezeket az alakokat egy gyermek látta, ezeket a történeteket egy gyermek hallotta... Mindenütt észrevenni a történetekben a gyermeki perspektíva nyomait... Jóformán csak azt rajzolja a parasztleletből, amit a gyermek is meg tud látni.” Érezhető a különbség a szegedi paraszt-tárgyú alkotásokban. „Ezeket már érett szemmel figyelte, s a felnőtt ember attitűdjében áll velük szemben.” A felvidéki kisváros életének, polgárainak ábrázolásából egy újabb szemléleti változat ri ki: a diák-szemlélet. A kicsinyes, bástyafalak és konvenciók közé zárt életet, a kosztadó gazdákat, iparosokat, szatócsokat, nagyzó polgári göggyükkel és korlátoltságukkal, a kjsvárosi diák látta furcsának, nevetségesnek; de ő csodálta meg epekedve a csinos, karsú bokájú, suhogó szoknyájú polgárlányokat is. — Serdülőkori emlék az is, amit a falusi apró gentryről tud; a vármegyei nemesurak életét nézte már érett szemmel; ebben már „nincsenek meg a nyomai annak a gyermeki naiv szemléletnek, amelyet a többi körökről rajzolt képeiben látunk”.

Schöpfung jó szemmel vesz észre egy kettős tényállást, amelyet nekünk kell felbontanunk. Mikszáth, a gyermek, a diák, a serdülő ifjú beszívta magába az életet, amelyet maga körül látott — ez az egyik oldal; Mikszáth, a felnőtt, érett író, megőrizte és elevenen tartja nemcsak az emlékeket, hanem azokat a szemléleti módokat is, amelyeken gyermek- és fiatalkorában az élet anyagát átszűrte. Nála nem vész el a fiatalkori spontán szemlélet, mint a realista írónál általában; az újabb szerzemények, a férfikor látása és tapasztalatai nem gyúriák át, hanem csak ráépülnek. Természetes, hogy ez a korai örökség azután elveszti ösztönös, spontán mivoltát, és többé-kevésbé tudatos művészi stilizáló közeg lesz belőle. Éppen ezért különleges, személyes vonalat mutat a Mikszáth írói fejlődése. Van valami meghökkentő a visszakanyarodásokban, régi, látszólag túlhaladott stádiumainak újraéledésében. A Noszty újat hoz nemcsak a korai kisregényekhez, hanem a megelőző nagy kompozíciókhoz képest is, de a szomszédságában keletkezett Aklí Miklós — megint a Két koldusdiák meg A beszélő köntös évtizedekkel azelőtti szintjén mozog, A vén gazember meg a Szent Péter esernyőjének művészi párja. (Persze van szerepe az ilyen visszakanyarodásban az író fáradtságának, igényessége lazulásának is — amint erre a kései művek jegyzetei a Krk-ban többször is utalnak.)

Ezeket az egymással művészi egységbe olvadó, de egymást meg nem semmisítő, egymásra épülő művészi szemléleti módokat próbálom most feltárni. Kezdem azon, ahelyik, éppen a törzszak-elbeszélő magatartása révén, legjobban szembeötlik. Az a Mikszáth, aki a maga történeteit egy elképzelt, otthonosan szűk kör számára elmeséli, ennek a körnek a szintjéhez, igényeihez alkalmazkodva kénytelen magáravenni azt, amit jobb szó híján, de teljes tudatában a velejáró melléközgének, mégiscsak azzal a névvel kell illetnem: a pletyka szemlélete. Nyilvánvalóan rokon a sokat emlegetett anekdotizmussal, de nem azonos vele, és sok mindent ide kell átutalunk, amit eddig az anekdota címszava alatt tárgyaltunk. A pletyka fogalmát talán nem kell magyarázni. Pletykálni olyasvalamit szoktak, ami a nyilvánosság előtt nem ismeretes, mert esetleg az életnek valamely intimebb, szűkebb köréhez tartozik, esetleg olyasmi, amit szégyellünk is. Lehet a pletykának leleplező funkciója; események valódi lefolyására, tettek igazi rugóira akar rámutatni. Általában jót nem szoktak pletykálni, inkább emberi gyengeségekre rátapintani. A pletyka perspektívája: a kicsinyítés, a visszafelé-eszményítés; le-

szállítja az ember és az élet eszmei színvonalát. Az igazságtartalom nincs mindig garantálva, a pletykálkodó magatartása a fölény és a jóléretsültség, a beavatottság — szubjektív érzelmi kísérője a káröröm, a kaján humor.

Nyissuk ki a szemünket, és Mikszáth műveiben tömegesen találjuk a nagy művészettel alkalmazott pletyka-elemeket. A pletyka-szemlélet jellegzetes alakjai: nagy emberek papucsban, különbözők, rágalmozók és rágalmak szenvedő alanyai. A szelistyei asszonyok Mátyás királya jellegzetesen pletyka-szűrőn át nézett uralkodó, cseppet se különb nála Erős Ágost szász király (Kísértet Lublón), a környezetükről nem is szólva. A történelmet a pletyka szemüvegén át nézi (művészi játékként) az Akli Miklós: Napóleon házasságából a leánycsere pletykája alakul ki; az eseményeket tárgyaló Európát maga az író mondja pletykázó kávésnénikének. Ez a szemlélet mondatja vele: Ne nyitogassuk a történelmet. . . Tipikus pletyka-regény az Új Zrinyiász; voltaképpen ezen a szinten mozog az Országgyűlési Karcolatok jelentékeny része. Ha bennük a realizmusnak valaminő tömény megnyilvánulását keresnénk, ne feledkezzünk el arról, hogy később maga az író dezavualta őket. Az Emlékezők-kötet szerint (582. lap) első karcolatait tudatlanságban írta, színes ráfogásoknak mondja őket. A saját ábrázatomról (107. sk.) szerint ugyancsak nem tulajdonít túlsok realitásértéket karcolatainak: „Dicséret illeti a magyar parlamentet, oly magas nívón áll, hogy a gúnyt kiállja.” Apróbb példák se szeri, se száma: az Akli esküvői jelenete a cipőtalpra írt számokkal — a közvetett elbeszélő felháborodásába is vegyül holmi a kaján kárörömből. A részeg kapus a Kísértet Lublón apácakolostorában; a pletykálással játszik a Páva a varjúval — remek átképzeléses előadásban. A szép Rozália jóhíreről van szó: „Itt is fecsegik a kastélybeli cselédek (de én istenem, a romlott kastélybeli cselédek szavát ki venné komolyan) . . .” Ezt a művészi alakoskodást vették a kelletténél komolyabban azok, akik Mikszáth magatartásában cinizmust láttak. Ebből is lerakódott a lelkében valami — de az elbeszélő cinizmusa nem mindig magának az íróknak a cinizmusa.

Mikszáth írói szemléletének mélyebb rétegeit kutatva, ne tekintse az olvasó misztifikációnak, ha olyasféle fogalmakból indulunk ki, mint a művek „légköre”, „atmoszférája”. Az atmoszféra-teremtés a nagy epikus és nagy drámaíró tehetségének egyik próbaköve. Érezzük ezt akkor, amikor a mű első lapjait olvasva egyszerre kiemelkedünk empirikus környezetünk-ből, s ott élünk abban a világban, amelyet a művész ránk diktált. A Holt lelkek vagy a Goriot apó első fejezete megéreztetni velünk: milyen is az a realista atmoszféra. Mikszáth is kiválóan járatos az atmoszférateremtés művészetében, de távol van tőle a szürkeség, hétköznapiság gogolyi-éotvösi-balzaci kultusza; az ő műveinek levegőjébe elég sok minden vegyül, ami túlmegy az átlagemberi empirián — s ezt a légkört romantikussá teszi. A telivér nagyromantika eposzában és regényében (Vörösmarty — Jókai) a mitológikus elemek meg a nagy, emberfölötti szenvedélyek és eszmék teremtik meg a romantikus légkört; szerényebb és modernebb utódaiknál elég az a sejtelmes fél-transzcendencia, a mondai valószínűtlenség és a kaland izgalma, a fantázia, a megérezések, az ésszel föl nem fogható, akár csak enyhe titokzatosság, amely hol egy-egy személyből, hol valamely különös kellékből árad szét a cselekményre. X Mikszáth írói szemléletének alaprétegei romantikusak — s ha Schöpplin előbb idézett fejtegetéseire támaszkodunk, nem lesz nehéz ebben a mikszáthi romantikában még két, a fejlődés szempontjából ősbibb és modernebb változatot észrevennünk.

Az elsőt, az ősbibbet már a korábbi Mikszáth-irodalom elemezte: ez a mese-romantika. Talán nem idézem, elég csak utalni a számos kortársi nyilatkozatra, amely az egyes művek mesei jellegét hangoztatja, a bennük szereplő mesei elemeket-alakokat-motívumokat felsorolja. Az olvasó megtalálja őket a Krk. jegyzeteiben. Jelentőségét, szívósságát bajos volna korlátozni, pláne az író korai fejlődési szakaszára; két kiemelkedő példája egészen kései, az Akli Miklós 1903-ban, A vén gazember 1906-ban keletkezett; számos kisebb próbálkozás után első nagyarányú képviselője a Szent Péter esernyője, 1895-ből. A mesei légkört olykor valami fikció biztosítja: szük, jellegzetes, a valóságtól elzárt külön világ, mint Ferenc császár udvara az Akli-ban, amelynek meseszerűségéért még az udvari bolond jelenléte is kezkesedik; a leány-

nevelő intézet mint külön mesevilág ismétlődik is: Akli, A fekete város. Elzárt, varázsos, idilli táj is szerepel többször: a boszorkány-lak a Kísértet Lublón-ban. Megteszi a szolgálatot egy-egy önnön körébe zárt városka is: Kecskemét a török alatt, az autonóm Lőcse, a csöppnyi Glogova. Máskor erős tárgyi segítség támogatja a mesefikciót: a mesei romantika tárgyi kelléktárából való a beszélő köntös vagy a csodálatos esernyő.

A légből természetesen nem maguk ezek a részlet-mozzanatok jelentik; a különösségnek ott kell lenni magában a világképben. Mi teszi a mesei szemléletet, miből nő ki a mese? Én három gyökerét tudnám említeni: ezek: a mágikus világkép, az animizmus és az ezeken alapuló naiv szemlélet. A mese, mint az ősi költészet műfaja, akkor születik meg, amikor mágia és animizmus még élő hitként járja át a nép kisebb-nagyobb közösségeit; mint különleges valóságigényű irodalmi forma jóval túlélheti az őt létrehozó társadalmi körülményeket; új hajtásokat, új kombinációkat hozhat az ősi gyökértől elszakadva is. A magas irodalom szintjére emelve az eredeti mágikus-animisztikus motívumok tudatos művészi játéknak vagy a költő önkifejezésének, akár a mélyebb mondanivaló álcázásának lehetnek eszközei. (Csongor és Tünde; a német romantika, majd a századvégi újromantika mesedramái és mese-novellái.) Nyilvánvaló, hogy Mikszáth, a modern korszak gyermeke, mint ember nem állt a mágikus világkép talaján. De az empirikus egyéniség fölé nála is egy másjellegű művész-egyéniesség épül, amely a maga elbeszélte világát könnyen színezi a mágia és az animizmus elemeivel. Mint írónak, volt bizonyos, hogy úgy mondjuk, okkult érdeklődése; megint utalok a felesége Emlékezéseiben érintett mohorai esti beszélgetésekre, amelyeken „igen gyakran és igen szívesen esett szó misztikus dolgokról és hazajáró lelkekről”. (Krk 12. 213.)

Mármost, ami a konkrét mágikus-babonás elemeket illeti, ugyancsak a Krk utal az Akli jegyzetei közt (16. 219. lap) a távolbaérzés, a hatodik érzék útján történő csodálatos megérésre mint ismétlődő motívumra: a Prakovszky befejezése, Az eladó birtok és az Akli egy-egy mozzanata. „Mikszáth komolyan hitt a hatodik érzékszervben: hacsak egy-egy mellékmondásban is, elég gyakran utal ennek megnyilatkozásaira.” Nem halgatom el azokat az eseteket sem, ahol az író nagy művészettel teremt meg a kísérteties légből — hogy aztán írásművészetének újabb, fölényes fondórlatával maga rombolja le: Kísértet Lublón, A fekete fogat. A Szent Péter esernyőjében meg maga rajzolja meg, remek érzékkel a nép lélektana iránt, az esernyő-legenda keletkezését. — Marad azért még elég példa arra, hogy a babona megmarad legalábbis az adott mű határain belül érvényében: A fekete kakasban pl. Az előérzet és a jóslat babonájához ott van a jósök, varázslók, boszorkányok többszöri szerepeltetése: A lohinaí fű, Kísértet Lublón, A zöld légy és a sárga mókus stb. Határozott mesei motívumok, a cselekmény szálába beleszöve: az elhullajtott pénz nyomravezet, mint a mesében az elhullajtott kásaszemek (Kísértet Lublón); Buttler János áruhában szolgál a leányért, mint a mesebeli királyfiak; Apolka nyomorgása Klivényinél Hamupipőke mesei sorsát ismétli meg; Tarnóczy Emil egyszer annak is nevezi (130. lap); amikor Pongrácz István elébe viszik, maga az író utal a párhuzamos mesemotívumra: „Így visznek egy mesebeli királyleányt a fekete posztóval bevont városokban a sárkánynak”. Mesei a „hálás halott” szerepe A fekete kakasban. A korai művek mesei elemeit a Schöpfungl-monográfia veszi számba, a 14—15. és 46—47. lapon; itt beszél a művek illogikus, természetfölötti elemeiről.

Az animizmust sem nehéz tettenérni, főként a természet ábrázolásában. Lapaj, a híres dudás: „Mert hát olyan jó barátságban volt a természettel! Kőlesönösen mulattatták egymást; vagy ő dudált, s az ünnepélyes csend, mely a völgy és bérc fölött ült hallgatagon, rezgésbe jött, mint az ébredő szív; a fűszálak dugdosva integettek egymásnak jobbra-balra hajladozva: fű, virág bűbájos illatot lehelt, melybe rejtélyesen vegyült bele a föld párázata, mint egy titkos szerelmi sóhajtozás: hallani nem, de érezni lehetett.” Vajon mindez csak költői átvitel-e, a kései kor írójának az ősi világkép hagyományaihoz öltöztetett játéka csupán? Erről is lehet beszélni. Amikor néhány soral utóbb ezt olvassuk: „A földnek szíve van. Aki ráborul s fülét odaszorítja közös tápláló anyánk barna testéhez, rejtélyes dobogást hall alant, mintha egy

óriási kalapács tompa ütési volnának, száz mérföldnyire mélyen belsejében: a szíve dobogása az” — a mondtak hitelét csak egy kibontott metafora erejéig kell elfogadnunk. Hasonlóképpen tovább, egy kedves, többször megismételt mikszáthi motívumban: „A föld gondolkozik is. Gondolatai a virágok.” De a példák elég makacsul ismétlődnek: „Balról a lazsányi erdő suhogott szeliden, rejtlemesen, hátunk mögött tíz-tizenkét négyes fogatnak a dübörgése verte föl a mélyen pihenő természetet, hogy szinte vonaglani látszott a lovak dobajától a föld, s a szerzőszámok csörgésétől, a csöngetyűk csilingelésétől ébredezett az erdő.” (A gavallérok.) „A vidék álomra látszott készülődni. A kihűlt, szelid tekintetű égbolt éppen csak hogy még mosolygott ... Az alkonyat tompa nyugalma közelgett nesztelen lépteivel, s a nap bágyadtan, aléltan ereszkedett a hegyek cikcakkos kék palánkja mögé.” (Beszterce ostroma.) Végül is úgy érzem: ott mozgunk azon a fölöttébb bizonytalan határvonalon, amely a hagyományos kellékeket utánérző művészt a valóságos, érző emberrel érintkezteti. Itt már nemcsak a toll beszél, hanem Mikszáth egyéniségének egyik legmélyebb ereje: a meleg, szenzuális, problémátlan életkultusz. — Hamar még egy példát a naiv mesei szimbolikára: Apolka mondja szerelmének: „Szeretlek, mindig szerettelek. Mindennap terőlad gondolkoztam, felhőtől, fecskétől neked üzengettem. — Miloszláv édesen, boldogan bólingatott: — Felhőtől, fecskétől mindennap megkaptam.” Akli Miklós azt hiszi, hogy Ilona mást szeret, kedvetlenül megy el a találkozóra, s nem enged föl a leány hangjának „varázsos melegségétől” sem; lelkében „nagy zúzmara lehetett, mert el sem mosolyodott a kedélyes beköszöntésre.”

A mesei szemlélet kapcsán elevenítsük fel Péterfy Jenő észrevételét: Ő A beszélő köntöst operettszerűnek mondta. Az egyes műfajoknak megvan a maguk valóságosság-igénye, amely lehet igen szigorú, de nagyon enyhe is. Az operett levegője a valóságosságigénynek igen kis fokával megelégszik: a játék, a naivság adja az uralkodó atmoszférát, a motiváció primitív, az emberalakok viselkedésében van valami gépies; bábszerűen mozognak és cselekszenek — ez éppen az operettek komikumának fő forrása. — Péterfy megjegyzéséhez közelebb körben alkalmazható: észreveszi, hogy Mikszáth egyes műveiben a valóságosság igénye nagyon is alacsonyra szállt le — s modern szemmel nézve ez a meseszerűséghez való közeledést jelent. A mesei műfaj valóságosság-követelménye nemcsak megengedi, hanem kínálja is a mágikus-varázslatos mozzanatokat. A művészek ehhez a levegőjéhez idomítja az író az emberalakokat és a bonyodalmat is. Szinte közhely, hogy a központban fiatal, süldő szerelmesek állanak; mint a mesékben, valami intrika vagy baleset elválasztja őket — az elválasztó okok között még feudális-mesei jellegű tilalom is szerepel, mint A fekete városban. A mesevilág mögött olykor a történelem árnyai ködlenek: így pl. a forradalom és a napóleoni háborúk az Akliban. Persze, ha aztán a küszöbön belül akar jutni, a történelemnek is papucsba kell öltözködni vagy naivvá törpülnie: Simonyi öbesterrel a schönbrunni palota lépcsőjén találkozunk, futólag; a francia forradalom hatása („a guillotine pengéjének fénye”) Szilvásné nevelőintézetében azon mutatkozik meg, hogy a címek és rangok el vannak törölve, a bájos növendékek virágneveket kapnak. A fekete városban a két szabadságharc közötti hosszú éveket azon méregetik Görgeyék, ahogy „a gyerekek” (a kis Rákóczi) „megnő”. —

A mesei szemléletnek természetesen megvannak a tünetei a nyelvben, az előadásban is — ezekre most elég lesz csak röviden utalnom. Az elbeszélő hang mesei színezetet vesz föl; előbukkannak a mesélő jólismert jelszavai: honnan, honnan nem, — akár hiszik, akár nem — addig-addig beszélt — hát amint egy . . . „kip-kop, kip-kop, ropogtak-kopogtak a picinyke bocskorkái a köveken . . .” (Szelistye).

A mesevilág, hogy úgy mondjuk, az alsóbb szintje Mikszáth romantikus kozmoszának; belőle emelkedik ki, vele sokszor erősen össze is olvad egy másik szemlélet: a kaland országa. Erre csak éppen rámutattak eddig, nagy jelentőségét, egész életművét átszövő folytonosságát nem emelték ki. Pedig épp olyan alapvető szemléleti mód, írói világának ugyanolyan légköri eleme, mint a mese. Honnan hozhatta magával? Az örök serdülőkor kalandvágyából rögzített-e meg benne, vagy inkább csak irodalmi hatás, Jókai és a romantikus örökség továbbélése?

Úgy gondolom, ez a másik formája annak, ahogy Mikszáth a maga vitalitását kiéli — de meg jó eszköz a kalandromantika arra is, hogy az író az olvasók érzelmeinek skáláját végig megpen-
gesse. Mi a különbség a mese és a kaland országa között — noha mindketten a romantika ég-
őve alatt fekszenek? A valóságigény már fokozottabb. A mágiikus-animisztikus jelleg csökken,
akár el is tűnhet, de a léggört már eleve feszültté teszi a vállalkozás kockázata, amely csak
kisugárzása a sors és az élet szeszélyének. A konfliktusok intenzitását nem a belső feszítő erők
mélysége adja, hanem a tét nagysága: élet vagy halál, legalábbis boldogság és boldogtalanság;
a váratlan és a véletlen kultusza egy kicsit a szerencsejáték izgalmát vegyíti bele fűszerül, —
enyhébb arányban azt a „kis jó kártyajárást”, amelynek teljességéhez a titokzatosság is hozzá-
tartozik. Az Akli egyik fejezetének éppen ez a címe: „Kétségbeesett játékos onnan rántja ki
az ütőkártyát, ahonnan lehet.”

Kisebb kalandos epizód számos Mikszáth-műben előfordul. Pongrácz István kastélyából
ki kell szabadítani előbb Behenczy bárót, majd Tarnóczy Emilt; meg kell tudni: hova lett
Bobor ezredes; Akli Miklósnak a börtönből érintkezést kell teremtenie a külvilággal, kérését
el kell juttatnia Ferenc császárhoz, Kovács Ilonkát el kell rabolni a leánynevelőből, illetve a
rablást meg kell akadályozni. A lányszöktetés motívuma másutt is előfordul: Az a fekete folt,
Galamb a kalitkában. Egy-egy művet a maga egészében átszövegni valami kalandos vállalkozás:
a csodálatos esernyő keresése; hadjárat Tóth Mari vagyónáért; Lőcse városa évekig készül rá,
hogy Görgely alispánt elfogja, az meg szívósan igyekszik a csapdát elkerülni. A kaland ott
leselkedik a Mikszáth-hősökre a jelenben is; Schöpflin mondja: elég, hogy egy alakja kocsira
üljön és útnak induljon — egykettőre valami kalandba keveredik. Olykor még a haramia-
motívum is beszövedik: Az eladó birtok, Noszty. De az élő Felvidék falvainál és erdejénél méltó-
több színhelye a kalandnak a múlt, a történelem. Az ő sajátos történetisége voltaképpen a múlt
kalandszerűségének fokozottabb kihasználása. Ismeretes, hogy a szó komoly értelmében vehető
történeti regénye vagy elbeszélése nincs is; a nagy történelmi mozzanatok mindig mélyen a
cselekmény háttérében húzódnak meg: a kurucvilág A beszélő köntösben, A két koldusdiákban,
A fekete városban; a forradalom és Napóleon az Akli-ban, Napóleon emléke a Különös házasa-
ságban. Ami aztán az előtérben van, az nem specifikusan történelmi anyag, hanem a történe-
lemnek romantikus szemmel nézett időtlen epizódjai: utazás, rabság, szöktetés, üldözés, csel és
veszedelem stb. — történelmi szempontból fiktív anyag. Valljuk meg: ennek a fiktív világnak a
berendezéséhez Mikszáth két kézzel markol bele a romantika, olykor már a ponyva-színvonalú
regényesség kelléktárába. Akli Miklós is, Druzsba tanár úr is véletlenül kihallgat egy beszél-
getést, így jutnak nyomra; Akli figyelmeztető levelet küld előre Bécsbe, ő maga meg áruháiban
beáll a bandába; a levelet természetesen útközben elfogják, vivőjét foglyul ejtik. Mint
minden rendes kastélynak, Pongrácz Istvánénak is van földalatti alagútja (amelyen át
Tarnóczyt megszöktetik); a pajzán Behenczy csapóajtón át zuhan a mélybe, — a testőrök
titkos ajtókból törnek elő; a két koldusdiák kincset talál; a beszélő köntös titkát pénzért
eladják stb.

A kalandszerűségnek is megvan a tükröződése a művészi eszközökben, elsősorban a
cselekményben. Már Schöpflin észreveszi, mily gyakran él Mikszáth nagyobb kompozícióiban
a késtelés eszközeivel. A Jókainál megismert halmozással és akadályversennyel is találkozunk:
meg tudja-e írni Poltáry alispán üdvözlő beszédét? (Noszty.) Meg tudja-e Akli a leányrablást
akadályozni? Újabbnál újabb gátak, az olvasó, főleg a tapasztalatlan, végül már hajlandó
volna lemondani . . . Vagy abban ringatjuk magunkat, hogy minden jó úton halad, s egyszerre
lecsap a váratlan fordulat, pl. Akli letartóztatása szerelmi vallomása után, vagy a pisztolylövés
a templomban . . . de ne féljünk, Miklós felgyógyul, a pár egybekelhet. Az olvasóra tett hatás
élénk, de nem mély; a félelem nem ráz meg, aggodás közben is érezzük a játék fuvaltatát; inkább
csak „izgulunk” a hősert meg a hősnőért, a kíváncsiságunk van felajzva. Így a megoldáson
érett örömről sem hat a lélekben különösen mélyre. Könnyű hurokon játszik az író, igaz,
hogy bámulatos művészettel.

Mindezzel kapcsolatban még tartozunk egy kis fogalomtisztázással. A kalandregény nem okvetlen azonos a kalandorregénnyel — a kettő akár nagyon is elűtő regénytípushoz tarthat: a kalandorregény már a jellemregény felé tolódhat el. Mikszáth tud kalandokat cselekménnyé fűzni, de ami az embereket illeti, igazi kalandortípusa nincs is. A kalandorban még van valami hősi csökevény: a kockázat vállalása, a fölényes ész és bátorság, az életnek a kaland sodrában való felfokozása. Mikszáth kalandorai, egész írói világához illően, hősietlenek: az Akli lányiszöktető félbolond arisztokratája; Katángy, Noszty Feri nem kalandorok a szó igazi értelmében, mindössze csak svihákok. Akik a kalandos hőstetteket véghezviszik, nem hősök vagy nagystílusú kalandorok, hanem szerelmes, rajongó fiúk, akár leányok is: Fabricius Antal; A beszélő köntös férfi-„hőse” majdnem gyáva; a szép cigánylány, Cinna veszi magára a nagy merény kockázatát.

Mikszáthot olvasva, az elbeszélő szerepnek, az idomulás csodás adományának áldozatai vagyunk valamennyien. A fejlett olvasó már a kettőshangzatot is élvezi; tudja, hogy az igazi, a teljes Mikszáth nincs benne sem a pletykázgatásban, sem a mesei vagy kalandromantikában, s értékeli az álarcot, az írói átképzéssel űzött bűvészmutatványokat. A szemlélet kicsiben is érvényesül: Mikszáth nagyon gyakran él az átvetítés, a játékos vagy meghökkentő perspektíva művészi eszközeivel. A „kétszeres lengyel” Filinek munkátlán, a rokonságon élőködő művoltát pl. egyszer gyermekszemmel próbálja nézni, aztán meg a természetbe vetíti át: „Hát kell-e az erdő minden fájából okvetlenül szerszámot faragni? Csak abból, amelyik már a gyökerén kínálkozik rá. Arra is kell a fa, hogy a mókusnak legyen hol fölszaladni, leszaladni. Arra is kell egy-két gally, ahová a madár a fészket lerakja, arra is, ahová a vándorló legény a tarisznyáját, kis pók a hálóját akassza. Szóval, mindenféle fa kell. Sőt olyan fa is legyen az erdőben, melynek még ennyi szerep se jut. Csak éppen hogy ott van. Megdő, susog, zörög, hajladozik egy-kétszáz esztendeig, aztán visszarothat a földbe . . .” Íme: ez az erdő, ez a mi életünk.

A játék szuggesztív volta mégse feledtesse velünk, hogy bújócskáról van szó. A „Ki látott engem” kérdése nemcsak a lírikusok kiváltsága; a tudatos vagy ösztönös rejtőzködés éppen nagy epikusokra és drámaírókra is jellemző lehet. Vajon látjuk-e, érezzük-e a mesélő és pletykáló álarca mögött az igazi Mikszáthot? Olykor, ha a játékot nagyon könnyen veszi, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ez a mélyebb Mikszáth talán nincs is. De aztán olykor egy-egy villanás megfog, az író hirtelen meglebbentette álarcát, mint a Toldi Szerelme harcjátékában a jobbkezes Miklós megmutatta egy pillanatra a maga igazi erejét. Az olvasó rádöbben: egy más hangot hallott, az író igazi hangját.

Ez az igazság nem a témától függ, hanem az átéléstől. Az Akli Miklósbba bele van szúrva nem is egy komoly patrióta-rebellis célzás. Ferenc császár kezdi a magyar hazafiakat bebörtönöztetni, a pozsonyi diéta sürgeti, hogy magyar bíróság elé kell őket állítani: „a császár atyai szíve megolvadt a magyar gravamenek keserű levében, mire azt a kegyes rendeletet adta ki, hogy a magyar politikai foglyok vitessenek magyar börtönökbe — ha jobb nekik az otthoni doh, ami a tüdejükbe szűrődik a nyirkos börtöni falakból, hát legyenek vele boldogok.” A keserűséget és a politikai élt nem érzem igazán erősnek: a pletykás hang tompítja az élet, s kirí a mű egészéből, amelyben az atyai, jóságos uralkodó mesei szemlélete dominál. — Amikor az öregebbik Behenczy báró madarakat fog hurokkal, és így mentetgetőzik: „A többi főurak is az ilyen sportot csinálják Budapesten, a bankok, pénzintézetek élén állva” — ez már vág; aki ezt a mondatot leírta, különb historiákat is átélt, mint a bolondos nedeci várúr történetét, — csak éppen nem írta meg őket; megelégedett egy csipős célzással vagy talán egy kifakadással bizalmas körben. — Egy pillanatra kesernyés hang űti meg a fülünket, valami mély szarkazmus sejlik fel: a tót bíró kalapjáról, amely egyre nehezebb lesz a rátapadt piszoktól, az írónak a politikusok jutnak az eszébe: azok egynémelyike is annál súlyosabb, hatalmasabb, minél több piszokot szed magára. Csakhogy én úgy érzem: ahogy a lírikus csak dalolni-zengené tud, Mikszáth meg elsősorban mesél, példázat — a komoly mondanivalót felvillantja, de belőle teljes művet

építeni nem akar, talán nem is tudna. Ez az ő speciális művészete: az álarc mögül olykor kibukkanó szatirikus-szarkasztikus fintor.

De ki figyel arra, hogy Mikszáthnak vannak még mélyebb hangjai is? Ezek talán még ritkábban hallhatók, talán azért is, mert olyan halkak, mint az igazi „szívhangok” — amelyek lopva valami csodálatos, de, sajnos, nagyon mélyre temetett líráról árulkodnak. Hallgassunk ki néhányat az epikus elburkolásból: Kurka fiskálishoz (a Beszterce ostromában) éppen akkor látogatunk el, amikor friss gyásza van: meghalt a lánya. Hogy próbál szegény okoskodni, a fájdalomát csendesíteni — s hogy tör az mégis ki a maga elemi erejében: „Lássa, az emberek élnek, járnak és nevetnek. Ők semmit se tudnak arról. Rá se gondolnak . . . olyan nehéz a szívem, kolléga, olyan nehéz, pedig nincs igazam . . . Hát nem mündegy az ennek az országnak, hogy él-e vagy meghalt? . . . Az már más, ha egy Deák Ferenc hal meg. Micsoda katasztrófa, micsoda csapás százezreknek, millióknek, és mégis meg kell benne nyugodni. De Kurka Róza! . . . Az csak olyan, mintha egy morzsa leesik az ember tenyeréről és megint földd lesz” — és a hosszú, hiábavaló önvigasztalás után mégis „zokogva borult az asztalra, mert az a morzsa leesett a tenyeréről”. Aztán egy-egy leheletnyi finomságú részlet: amikor a Beszterce ostromában az író a méhecskéekkel beszélget („Szállj, szállj, zümmögő méh.” . . .) — vagy a Szent Péterben a Veronka megkérése után: a leány egy korhadó körtefa alá húzódik: „Egy szélrohamb jött most a Brána felől, megrázta derekasan a vén fát, mely aztán engedelmesen ráhintette fejére, ruhájára a halványpiros virágait, talán a legutolsókat, amiket vén napjaira még hozhatott.”

S aztán a szemek, a mikszáthi lírának ezek az árulói. Kupolyi bácsi (A fekete kakas) észreveszi, amit más meg nem látna, a rejtett szemrehányást felesége szemeiben, mert hiszen „annyi évig olvasgatott e szemekből, mikor még szépek voltak — és mikor csak jók és szelídek voltak”. Nincs benne egész életünk a néhány szóban? S hadd idézzem a talán legárulóbb példát: a Horváth Boldizsár-nekrológ végét. (Emlékezések, 329. lap.) Horváthot népszerűsége idején egész udvar kísérte haza a parlament üléseiről: csupa miniszterek és államtitkárok. Aztán, ahogy a látása romlik, ahogy a szerepe kisebb lesz, már csak néhány képviselő nyújtotta a karját a világtalan aggastyánnak, hogy hazavezesse. „Rossz világ ez itt! A muslicák csak a körül a lámpa körül röpködnek, amelyik még nincs lecsavarva. Rossz világ ez itt. Kegyetlen, sivár világ. A legutoljára már gyakran lehetett látni az ülések után, mikor a képviselők eltávoztak, egy aggastyánt, aki szorosan a fal mellett lapulva, néhol megfogódkodva, egyedül botorkált ki a korridorig — ahol valamelyik szolga megfogta a karját s hazavezette. Így érkezett meg az ő alkonya”. A feledésbe taszították, mikor megöregedett és megvakult. „Őt bizonyára ez a vakság is csak bölcsebbé tette. Meg kellett vakulnia — hogy jobban lásson. Látott mindent. Többet, mint kellett volna. Kegyetlen világos éj volt az övé. Állj a helyére most te másik, aki feketébb vagy, szelídebb és örök.” Az ilyen sorok meggyőznek arról, amiről Mikszáthnak nem minden kötete tud meggyőzni: hogy igazi, mély lírát hordozott a lelkében, hogy egész ember volt, aki át tudta élni az életet és a világot teljesen, minden szépségével és fájdalommal együtt.

2. Eszmeiség és világnézet

A Mikszáth kritikai realizmusát hangoztató tétel olyan időszakban született meg, amikor az író vagy a mű hovatarozásának kérdését még csaknem kizárólag az eszmei mondanivaló és a tartalom alapján döntöttük el. Ennek a kritériumnak ma is megvan még a maga területén az érvénye, annak ellenére, hogy ez ma már nem kizárólagos. Mégis, akik Mikszáth realizmusát, legalábbis mint érett korszakában elért tetőpontot, vitathatatlanak tartják, nem egészen alaptalanul hivatkoznak arra a tényre, hogy viszonylag helyesen ismeri fel és ábrázolja a maga korának társadalmi erőit és folyamatait. A realizmus megítélésében nyilvánvalóan számít az a szempont is, mit lát meg és mit mozgósít az író az egyénfölötti erőkből és folyamatokból? —

Úgy látszik, e tekintetben van mire hivatkozni a Mikszáth-kutatónak. Az egyházpolitikai harcok körüli időben vajon ki leplezte le olyan erővel a klérust, mint Mikszáth a Különös házasságban? Az arisztokrácia és az államhatalom szolidaritása, amely a sipsiricában erkölccsel és igazsággal száll szembe — nem élő nagyhatalma-e korának? A dzsentri hanyatlását nem ábrázolja-e új meg új változatban? A kiegyezési kor parlamentjéről vajon nem ad-e olyan képet, amelyet a történetírás is igazol?

Igaz, Mindebben van igazság, amelyet a maga helyén értékelni is tartozunk. Realizmust azonban ezek önmaguk is csak korlátozott, csökkentett mértékben jelentenek; akkor tennék Mikszáthot realistává, ha világnézetét teljesen ők határoznák meg. Ez azonban nincs így; s ha kimondom, hogy Mikszáth világnézetében más, nem-realista erők viszik a főszerepet — ebből következnie kell a nagy kérdésnek: melyek is hát azok a tényezők, amelyek az ő embereit, embereinek életsorsát mozgatják? Modern, polgári korszakban az egyik fő mozgatóerő lehet pl. a pénz. Zola ciklusában egy külön regény címe, A Buddenbrook-család vagyoni helyzetéről végesvéig jól vagyunk tájékozódva — s a vagyonnak van is jelentős szerepe a nemzedékek sorsában. Nos, Mikszáthnál: a pénzügyek, a vagyonyszerzés, az elúszó dzsentri-vagyon, az adósságok, az élődség ott él és uralkodik a regényhősök sorsában; lehet-e ez más, mint kritikai realizmus? Meglátjuk, hogy lehet.

Nem minden pénzés nem minden vagyon egyforma, legalábbis nem minden író szemléletében. Ezt az alapjában véve reális, modern tényezőt Mikszáth erősen romantizálja, vissza-regényesíti; nem modern pénz, hanem romantikus mesebeli kincs jellegében szerepelteti. A romantizálás azt jelenti, hogy valami önálló, misztikus, szeszélyes és kiszámíthatatlan hatalmat teremt belőle, amely egyáltalán nem gazdasági tényező, nem függ munkával, akárminő kapitalista gazdasági tevékenységgel össze — majdnem olyan, mint a természet misztikus erői: jön, keletkezik és elmúlik a maga kiismerhetetlen kénye szerint. Ez a jellege törődhet már eredetében: a vagyon forrása lehet váratlan, bolondos föltételekhez kötött mesebeli örökség, Koperczky esetében kétszer is, hasonlóképpen Velkovicznál. Szélső esetben még a kincstalálás is megteszi — példa rá a Két koldusdiák. Nem sokkal különb a helyzet ott sem, ahol a vagyonnak munkából, gazdasági vállalkozásból kell keletkeznie; ebben is van valami csodaszerű. Tóth Mihály Amerikában fölfedezi, hogy nem ismerik a kőményes sóskiflit. Pékségbe fog, nagy arányban, „s mr. Tóth erszényébe csodálatos szaporasággal dőlt a pénz” — háromévenként csak Velkovics barátjának százezer forintot tud küldeni — „ösztrák értékben”. Itthon egy tenyérnyi földdarabon egy-két év alatt virágzó gyárvidéket épít, s csak úgy félkézből negyedmillióval támogatja meg a rogyadozó takarékpénztárat — a legnagyobb pénzsűke idején. Ugyanilyen bővése a földnek is, amikor a mezőgazdaságra adja magát: a föld „mámoros” terem neki, mintha egyenesen pénzt vetne bele; hogy mást ne mondjunk: „egy ötszáz holdas táblát beültetett hagymával, több mint százezer forint tiszta jövedelmet hozott neki.” De ahogy jön, ugyanolyan kikapaszthatatlan módon el is tűnik a vagyon; valami külön árapály van. Erre a legtanulságosabb példám az Új Zrínyiász: a Rózer-vagyon története. Olvassuk csak el az V. fejezetet („Rózerék”) — hogy takarít meg a fiatal Rózer a vendéglőjéből hamarosan 50 000 forintot (akkori értékben!) — hogy sokszorozza ezt meg a vendéglőből meg a patikából 300 000 forintra, s aztán, amikor magánzókká válva egyszerre azt veszik észre, hogy a sok gyerekek kevés a vagyon, s megint dolgozni, vállalkozni kezdenek, a gondviselés valahogy így okoskodhatott magában: „Ördögös Rózerék! Először pénzt adtam nekik bőven, akkor gyermekek kellettek, aztán adtam nekik bőven gyerekeket, most megint pénz kellene. Hát jól van, visszasedem a gyerekeket, és adok nekik még több pénzt”; erre aztán „a gyár káprázatos haszonnal dolgozott, az ezresek őrfült szaporaságban kölyköztek” — úgyhogy megint csak a visszavonulás tud gátat vetni az áradásnak. — Kisebb kivitelben, de ilyesfélének kapjuk a Trnowszky-testvérek meggazdagodását, amelyet azután a két testvér vetélkedése követ — jelétül annak a csodálatos ténynek, hogy a Jókaiak, Mikszáthok világában a vagyon semmiféle pazarlástól nem fogy el — sőt talán még ettől is növekedik. Ismeretes, hogy a motívumot megismétli a

Szent Péter esernyője, a Gregoricsokkal; mindre áll a Noszty-beli mondás: „Az ördög köpi azoknak a pénzt”. Gregorics „egy szakajtó aranyat” ad az orvosnak, aki Wibra Gyurit meggyógyította — és úgy látszik, még jócskán maradt is neki. A két kapzsi Gregorics meg vég nélkül győzi az egymásralicitálást, de ugyanilyen váratlan az, hogy a nagy pörösködésben végül elszegényednek. Hasonlóan nem fogy el, semmiféle licitálás és pazarlás után sem, Quendel apó pénze, vagyona. Olyan emberfeletti hatalom ez, aminő csak a mesebeli kincs lehet — amelynek az az ismeretes jellemvonása, hogy nem fogy el sohasem. (Monte Christo kincse; romantikus-mesei alap.)

A pénz, a vagyon tehát életformájában egyáltalán nem igazodik a kapitalizmus törvényeihez, romantikus egyénfőlötti erővé növekszik. De nem az egyedüli a Mikszáth világában; van egy még titokzatosabb, még romantizáltabb társa: az élődiség. Nem kell hangoztatni, hogy élődiekben aztán igazán nincs hiány e művekben, s mivel az élődiség motívuma rendszerint az arisztokrácia vagy a dzsentri hanyatlásának folyamatához van kapcsolódva, — benne általában Mikszáth kritikai realizmusának igen erős bizonyítékát szokták látni. Ennek köszönhetik nagy népszerűségüket Katángy, a Nosztyak, Behenczyek. De ha közelebről megnézzük őket, ugyanazt a romantizáló görögützet vesszük észre körülöttük, amit a pénz körül már tapasztaltunk. Bocsánat, nem pályázok az egykori Borsszem Jankó éleclap Tömb Szilárd professzorának babéraitra. De a realista igényeihez igazodva, nehezen tudom felfogni: miből élődiskednek hát ezek az alakok olyan elpusztíthatatlanul? Csodálatosan, kirtartóan meg tudnak élni a semmiből, a folytonos kölcsönzésből és eladogatásból. Nagy élődijeinél az élösködés-tékozlás nem jellembeli, nem társadalmilag megalapozott tény, hanem valami természeti őállapot: okát, hátterét nem látjuk. Ahogy az öreg Behenczy mondja: „Mindig akad valaki, akin lehetséges egy kis eret vágni.” Olykor még furább a helyzet: a nincstelenek megmaradnak a maguk körében; egymást pumpolják, mint a sárosi gavallérok, vagy egy ideig a Nosztyak. Nem érdektelen Mikszáth világában az élődiség beagyazódása sem. Az élösködést többnyire átjuttatja a kalandor-életformára; tékozlóinak egyéniségébe erős pikareszk vonás vegyül. Már ez a rokonszeny mázával vonja be őket: ők azok, akik az életet kellemesen akarják kiélni, udvarolnak, szórakoznak; valami bájos léhaság dereng rajtuk — ami aztán azt eredményezi, hogy az élődiség ebben a világban majdnemhogyan pozitív színezetet kap.

Kissé bonyolultabb a helyzet a harmadik, hasonlóképpen romantizált társadalmi-lélektani tényezővel, — ennek szerepe és jellege nem hozható egyetlen nevezőre. Abban a világban, amelyben Mikszáth emberei élnek és mozognak, nagy erő az, amit illúzió-nak szoktunk nevezni. Illúzió: öncsalás, hamis, szubjektív hiedelem; ábránd, amelyet az, akiben él, valóságnak érez. Nos, realista szemmel is lehet ábrázolni olyan világot, olyan embereket, akik illúziókban élnek. A társadalomfejlődés bizonyos szakaszán a múlt nagy osztályai eljutottak oda, hogy a vagyon, a hatalom, az élet valósága vagy általában a pozitív törekvések helyett már csak illúziók maradtak a kezükben. Ma talán túlságosan az irodalom szemüvegén keresztül nézzük a mi nemesi osztályunk pályafutását 1867 és 1914 között — de a történelem világánál is úgy látszik, hogy ennek az osztálynak egyes rétegei egyre inkább burkolóztak be a maguk nemzeti és osztály-illúzióiba. Hogy Mikszáth ezt meglátta és ábrázolta, az éppen jó írói látásának és bizonyos fokú realizmusra-törekvésének lehet a bizonyítéka. Ha az epikus korának társadalmát úgy fogja fel, hogy meglátja és tükrözteti illúzióit is — ez még nem csökkenése, hanem esetleg éppen bizonyítéka realizmusának.

Vajon az illúzióknak erről a reális szerepéről van-e szó Mikszáth világában? Lássunk előbb talán néhány személyes nyilatkozatot. Az Emlékezések és tanulmányok-kötet 522. lapján nézzük meg a bevezető szakaszt a Királyok és cigányok-hoz. „Szegények vagyunk, de legalább szépeket álmodhatunk” — szól az első mondat. A poézis és a politika világát veti egybe: „Hiszen van valami hasonlóság a két légkör között. Itt is olyanforma öncsalásból táplálkozik a lélek”. „Persze az irodalmi örömök sem valami kézzel tapintható eredményekből állanak; rózsaszínű ködből szőtt párazatok, melyek, mint a délibáb, csillogó tornyokat, városokat

mutogatnak, de ha közel érsz hozzájuk, szétfoszlanak." Íme: a két nagy ország: a valóság és az illúzió között a határok kezdenek elmosódni — ez olvasható ki az értékelés ingadozásából. — Ugyanazon kötet 683. lapján találjuk az Előszót az 1903-as Almanach-hoz, a magyarság nagyító és kicsinyítő szeméről. A nagyító szem „tele van gyömöszölve ragyogó látományok képeivel, fülbemászó legendákkal, a magyar nagyságot zengő versekkel. És mégis szép a nagyító szem. Isten áldása . . . A nagyító szem legfeljebb elvezet egy kicsinyt a valóságtól, de magasabbra; megneveli önéreztetést, hatalmasabbnak, gazdagabbnak mutat . . .” Egy másik nyilatkozat szerint (Maguktól támadt novellák): „A Gondviselésben van poézis . . . ha minden poéta meghalna is a világon, még mindig megmaradna a legnagyobb, a Gondviselés, aki jogosulttá teszi a többieket; hogy amíg ő ekként cselekszik, azok ekként álmodhassanak.” És vegyük még ide kései vallomását a meséről — éppen utolsó Almanach-előszavában: A fantázia és a mesék — ez a cím, és e kettő apothéozisa az egész cikk: ne irtsuk ki a meséket az iskolakönyvekből, ép lelkű, ép testű generációnak szüksége van a mesére. Persze, az apológia zöme azzal érvel: a népmeséken tanulunk meg szépen, a mainál szebben magyarul; de figyeljünk az utolsó akkordra: öreg politikus barátjáról, aki agg napjaira ki akar költözni az országból. „Olyan országot szeretnék . . . ahol még mesélnek az emberek”. Nem egyértelműek ezek a nyilatkozatok, és nem mindegyikben kell az író komoly állásfoglalását keresnünk, de mégis jelzik a bizonytalanságot, a rokonszenv és az értékelés megosztását. Nem merném mondani, hogy az illúzió a Mikszáth szemléletében is megmarad, a „valóság”-gal szemben „csak” illúzióknak.

Ami mármost a szépirodalmi alkotásokat illeti, teremt Mikszáth egy külön kis országot az illúziók hona gyanánt: Sáros megyét A gavallérokban. Zárt világ ez, valami önálló bolygó-féle, amelyet a maga törvényei igazgatnak. „Sáros a jó tónus és az illúziók vármegyéje” — olvassuk mindjárt az első mondatokban. Ő persze, ott van ennek a történetnek utolsó szakaszában a felébredés, a kijózanodás is. A mutatós lakodalomról hajnalban hazabaktató kocsikát sűrű köd lepi be, s mintegy a foszladozó reggeli ködből bontakozik ki a vendégnek, a fiktív, közvetítő elbeszélőnek a szeme előtt a „valóság”. Még a paripa sem olyan délcég és szép már, mint előző nap látta: „tegnap a fölszigázott illúzió, ma a szétfoszló illúzió szemüvegén át nézegettem”. A gavallérok fénye, pompája, ragyogása: „füst és pára”. „Van valami don Quichote-szerű ezekben a sárosiakban”.

A lakodalom során mégsem érezzük azt, mintha ezek a sárosiak álmokba burkolózó egzaltált rajongók, irrealitásokba kapaszkodó pszichopaták, negszállottak, holdkórosok lennének. Éppen ellenkezőleg: „csupa mosoly, csupa élet” az, ami belőlük sugárzik. „Vidámak, gondtalanok és megennivalóan kedvesek voltak ezek az urak. Mind, mind. Úgy meg tudtak melegíteni mindjárt az első percben, mintha örökké köztük éltem volna.” Persze: az álcázás, a szerepjátszás témája alaposan ki van aknázva (a libériák, a festett szakáll, a ruhák, ékszerek, kötelezővénnyek stb.) — de úgy, hogy a végső értékelés mégis csak a játék javára dől el. „Semmi se lehet tökéletesebb a világon, mint az olyan emberek, akiknek nincsen semmi vágyuk, csak szeretetreméltóknak és előkelőknek látszani.” Hogy ez csalás? „Ugyan kít csalnánk meg? Hiszen mindenki tudja a másiktól, hogy nincs négy lova. E jó fiúk mindössze a formákat tartják meg velem együtt, a szép ősi formákat.” „A fény, a pompa, a ragyogás, az elevenség, a finomság, fesztelenség és kedélyesség, az úri allűrök, a lovak, az ezüstnemű, a griffek, a tónus nemessége a mienk, mindnyájunké. Csak szét van osztva, és ha azt bizonyos alkalmakkor mesterségesen egy rakásra hordjuk, kinek mi köze hozzá?” Színjáték ez, de ha azt látom: meny-nyivel elevebb, elbűvölőbb, szebb és finomabb a valóságnál, akkor még azt találok kérdezni: mi hát a valódibb: a nyers való-e, vagy ez a játék? „Az, hogy ők szegények, végre is csak egy rossz álom . . . mint ahogy a [fukar és rüpök] alföldi gazdagok jó módja és urasága csak egy száraz, élettelen tény, mely a telekkönyv lapjain terpeszkedik el, egymás mellé rakott számokban és betűkben.” Hogy melyiket érdemes élni, az nem is nagyon kétséges. Az öreg Csapitzky még filozófiát is alkot belőle: „Hát van valami a természetben, ami nem hazugság? Csal min-

den és mindenki . . .” Schöpflin szavaival: „Amikor a hazugság így az ember életének fontos elemévé válik, akkor elhomályosul a határvonal igazság és hazugság, valóság és fantazma között, ami rendkívül fokozza az élet illúziórius hatását, humoros színben tünteti fel az egész életet.” Azonban Mikszáth erre is azt mondaná, amit (az Akli-ban) a szerelmi érzésről mond: „De nem is jó erről filozofálni, mert minék a hazugságok közül éppen a legszebbiket ki-gyomlálni?”

Igazság és hamisság kérdése közelfekvővé teszi, hogy Mikszáth világnézete felől érdeklődjünk. A világnézet, mint tudatos, elvszerű, rendszeres állásfoglalás, nem kötelező sem a költőre, sem a művészre nézve — de különösen a nagyepika képviselői mégis egy darab világot tükröztetnek, benne embereket és eseményeket mozgatnak meg — kell, hogy az ilyesmi többé-kevésbé burkoltan tartalmazzon valami világnézet-félét; ahogy embersorsok peregnek le előttünk, abban kell rejlenie az emberi életre vonatkozó általános felismerésnek és állás-foglalásnak is.

Mikszáthnál legelső tapasztalatunk az, hogy egyáltalán nem szeret színt vallani, ha valami elvi kérdésben nyilatkoznia kell. „Valaha jól ismertem a megyét . . . száz meg száz oldalról írtam meg, de úgy látszik, nem találtam el, mert a »XIX. Siëcle«, amelyik demokrata lap, azzal az indoklással fordítgatta le beszélyeimet, hogy a nemesség ellen vannak írva, az öreg »Presse« pedig, isten nyugosztalja, azzal az indoklással közölgette ugyanazokat, hogy a nemességet dicsőítik”. Az újságnevek költöttek, a rájuk való hivatkozás játék; lehet, hogy a nagyepikus tiltakozik az ellen, mintha alkotásait programszerűen valaki mellett vagy ellen írta volna, — de lehet az is, hogy az alakoskodó művész tetszeleg az ellentétes szerepekben. Ilyesmire későbbben is bukkanunk: kezdő írók rákapnak, és vele íratnak előszót zsenge kötetekhez. „Mindenki velem iratta az előszót. Örültem babéramnak, csak néha ejtett gondolkozóba némely eset. Egy öreg falusi lelkész imakönyvet adott ki. Ez a kis könyv az én jámbor előszavammal indult meg a híveket az igaz útra vezérelni. Nemsokára egy fiatal színész nő emlékirataihoz írtam pajkos előszót. Elolvasom, hát biz ez a könyv, éppen megfordítva, arra való hogy az igaz útról térítse el az embereket — az én előszavammal.” (Eml. 609.) Nyilvánvalóan játék ez is, de vajon ki képes nagyobb arányokban így játszani? Azt hiszem, csak az, aki a maga írói világában sincs távol a relativizmustól, aki addig-addig tapasztalta az élet paradox voltát, míg eljutott a kiábrándultság, a „mindegy” partjaira. „Sajnos, a világon semmi sem állandó; még az igazságok is ideiglenesek. Éppúgy megeszi őket az idő, mint a vasat a rozsdá” — így kezdi előszavát egy mesegyűjteményhez. Ami a történetírás igazságát illeti, a szaktörténészeket is felülmúlja kételyeivel (Eml. 547—48.): csak a „dátumok, szürke tények” vitathatatlanok a történelemben, ami magyarázat, következtetés, az már nagyon „kétes értékű az igazság serpenyőjében”. „A nézőponttól függ az ilyesmi . . . attól a megvilágítástól, amelybe a történetíró helyezi.” „Aki tehát azzal fog a történetíráshoz, hogy csak az abszolút igazat fogja megírni, az legfeljebb regisztrátor lehet, nem írhat jó történelmet; aki pedig jó történelmet ír, az nem írhat abszolút igazat.”

Saját műveiben is szeret eljátszani a relativizmussal, az élet paradoxonaival és irracionális voltaival. A rab, akit korai karcolatában szerepeltet, nem is akar kiszabadulni börtönéből: „Mit keresnék én magok közt, mikor idebent sokkal becsületesebb emberek közt vagyok, mintha odakint volnék”. (A saját ábrázatomról, 6.) Fili, a „kétszeres lengyel” sorsából megtudjuk, hogy relatív dolog a gazdagság meg a szegénység — a Beszterce ostroma szerint az az okosság és az örültség is. „Az abnormis embernek a rendes ember látszik különösnek. S ha az abnormis emberek volnának többségben, akkor talán a rendes eszüké volna a Lipótmésző.” Tarnóczy Emil alakjával kapcsolatban az idealizmus és a hiú önzés közt mossa el a határt: „Van olyan csacsi is . . . akarom mondani van olyan ember is, aki abban találja az ambícióját, hogy ő jó . . . Egyszóval mindenkinek van egy főbolonsága a mellékbolonsága mellett. A Tarnóczy Emilé az volt, hogy talpig becsületes.” Megint megismétlem: vitatható, mennyi ebben az író vagy az ember igazi hangja — de valami maradékot a legnagyobb szűrés után is el

kell ismernünk. „Nem okos világ ez a mai. De, hát iszen a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnaputáni sem. Ebben van valami vigasztaló.” De nem is lehet a világ folyását ésszel kitapasztalni. „Micsoda rettenetes rejtély! Milyen logikaellenes dolog és mégis színvalóság” — kiáltják kissé komikus túlzással A sipsirica törzsvendégei. Csakugyan: „A kis hűgom virágai” (A saját ábr. 20. sk.) sem ott hajtanak ki és maradnak meg, ahova szándékosan ültették és ahol védik őket; egy véletlen elhullajtott, oldalra esett mag hozza a legszebb virágot. A Fekete kakas-ban az öreg Kúpolyi a beteg lányra költi és elkártyázza a pénzt, amelyen fürdőbe akart menni meggyógyulni — ő mégis meggyógyul, akik meg csakugyan eljutottak a fürdőbe, imígy-amígy, félig-gyógyultan jönnek haza. Egy-egy bekövetkezendő eseményfordulat váratlanságát, kifürkészhetetlenségét ő maga emeli ki: „az Isten . . . annyi eszközzel dolgozik, hogy se szeri, se száma. Ki tudhatná azt, mikor tesz ő maga sakkjáráján húzást, és hogy mi lesz abból.” „Valami mindenesetre készült a sors műhelyének kicsiny zugában, valamit okvetlenül szöttek-fontak a Párkák.” (Krk. 15., 37., 117.) Igen, a mese, a kaland, a romantika világában így törnek elő az események — a sors titkos zugából.

Az író-Mikszáth félig-komoly alakoskodása, kiábrándult relativizmusa nem jelenti azt, hogy Mikszáthnak, az embernek és a politikusnak nincsenek meg a maga világnézeti és történelmi gyökerei, s hogy ezekre támaszkodva nem voltak meg a magyar fejlődés aktuális kérdéseiben a maga határozott állásfoglalásai. A Király István monográfiájában kifejtett tézis nyomán a kérdés legelőször így alakul: melyik kornak a gyermeke hát Mikszáth — mikor rakódtak le világnézetének és politikai meggyőződéseinek alaprétegei? Közlebebről a 48-as alap, a 48-as gyökerek kérdése ez. Király számára Mikszáth a nagyrealista, aki átfogja egész korát, s aki egy hanyatló nemzedék méltó ostorozója. Ezt az óriást természetesen nemcsak ki kell emelni korából, hanem fölébe is kell emelni. Fölébe emelni, hogy több legyen, mint kora, hogy magasabban álljon, s ne csak távlata, hanem eszméi joga is legyen a bírálatra. Király Mikszáthja nem a saját korának gyermeke, hanem az előző korból ittmaradt óriás, aki hovatovább tragikusan magáramarad a törpék világában. A bizonyíték, amelyet Király széles alapon kifejt: Mikszáth 48-as gyökerei, egyéniségének és eszményeinek, hogy úgy mondjuk, reformkori alaprétege. Hogy ilyen alapon ilyen kiábrándulást 67 után sokan átéltek, és sokan húzódtak keserűen vissza saját koruktól, arra hadd idézzek egy beszédes példát: Gyalókay Lajosnak, Bem hadsegédének 1887-es nyilatkozatát.

A mostani ifjú nemzedék magát öregnek adja ki, blazírt, vagy ha nem az is, annak kíván látszani, „egy kozmopolita cinizmusával gúnyolja ki az apáknak el nem hamvadt lelkesedését, illetudó lovagiasságát és puritánizmusát, a nagy eszmékért hevült rajongó lelkesedést, az önfeláldozó földhözragadt hazaszeretetet, a nőkben szépség és erény fogalmát eszményítő költészetet,” — a nagyobb résznek „fogalma sincs a köz- és társadalmi életnek azon érzelmvilágáról, melyben az emberek akkor (48 előtt) éltek, hatottak, s melyért ha kellett szenvedtek is.” A levegővel szívták be a hevítően meleg szellemi áradatot; „úton-útfélen, séta közben, ebédnél és vacsoránál, kávéházakban és magán-összejöveteleknél, sőt női társaságokban is, a nemzet reményei és sérelmei, összefüggésben a kor kérdéseivel, irányadó reformeszméivel, képezte akkor az ifjúság meleg lelkesedéssel folytatott társalgásának legkiválóbb anyagát.” (Segesvár és Petőfi. Hazánk 1887. I. 249.) Ahogy Gyalókay a nyolcvanas évek koravén fiatalságát vádolja, vajon miért ne érezhetett volna Mikszáth is valami ilyesmit, és éppen nagyjából ugyan-ezen időben? Persze, némi gyanúnk már eleve feltámad: aminőnek Gyalókay nyilvánvalóan önönmagát és a 48 előtti lelkes, csupa a közösség érdekeivel törődő ifjúságot jellemzi — olyan-nak mi Mikszáthot már nem látjuk; ahogy szemünk előtt megjelenik, már a nógrádi társaságok bohém tréfacsinálója. És ennél is fontosabb különbség: Gyalókay 48-at és az előző éveket valóban átélte, azoknak gyermeke, Mikszáth azonban kerek két évtizeddel fiatalabb nála. Ne kicsinyeljük le ezt az évszám-adatot. Mikszáth nem 48-at élte át; gyökerei nem oda nyúlnak vissza; talaja, politikai eszméjének ideje: a Bach-korszak utolsó éve, a 60–61-es nagy nemzeti felbuzdulás, majd a nyomába következő Schmerling-korszak; középiskolai pályája,

amelynek e korbéli politikai tartalmáról később többször is nyilatkozik, alig egy évvel a kiegyezés előtt fejeződik be. Ennek a nemzedéknek a lelki rajzáról van egy kiváló kortárs-adalékunk, csak tudjunk belőle olvasni: A délibábok hőse ez, a Mikszáthnál három évvel idősebb Arany László műve, aki hasonlóképpen vidéki gimnazista volt a mondott években. Mikszáth fiatalabb társa annak a nemzedéknek, amely döntő benyomásait 48—49-ről nem közvetlenül kapta, hanem a Bach- és Schmerling-korszak prizmáján át. Nekik a szabadságharc már nem személyesen átélt reális küzdelem és katasztrófa, hanem legenda. Természetes, hogy bent élnek ennek a legendának a bűvkörében. A közélet mezeje zárva, a nemzet tömegeit belső ellenzéki és szabadságvágy fűti, a tanárok szabadságharcos emlékei és várakozásai átsugároznak az ifjúságra, pláne ahogy az önkény nyomása enyhülni kezd. Hitelesnek fogadom el Arany László ábrázolását: ezek az évek egy lelkes, idealista, de illuzionista nemzedéket neveltek fel, amely újabb szabadságharcot várt, teljes függetlenségről ábrándozott és csodás európai fordulatokban reménykedett. Hazafiassága és idealizmusa kényszerűen meg volt fosztva a praktikumtól és a helyes taktika felismerésétől. Elzárkózás az élet reális követelményeitől, romantikus pózok és öncsaló illúziók, egy kis nagyozással: ezek ennek a nemzedéknek a negatív vonásai — idézhetném A délibábok hőse strófáit — s a sok kis honmentőben már csaknem tragikus fokot ér el egyfelől a lelkesedésnek és idealista jószándéknak, másfelől a gyöngeségnek és fantasztaságnak konfliktusa. A kiegyezés létrejötté ezt az ifjúságot súlyos próba elé állítja. Eddig általában azt mondtuk: csalódtak 67-ben és a 67 utáni viszonyokban, mert ők voltak a nemzet választott nemzedéke, s 67 volt a romlás, a nagy lemondás és megalkuvás. Igaz, 67 után bomlás következett, de 67 maga még józan történeti szükségszerűség volt — az új nemzedék azonban, illúziói tengeréből, ezt nem ismerte fel; a bomlás éppen azzal kezdődött, hogy amikor nem rajongani, hanem célszerűen dolgozni és alkotni kellett volna, csődöt mondott. A politikai egyensúly, a gazdasági érdekek előretérése, a polgári kor szürke pátosznélkülisége mindenképpen más magatartást kívánt, mint a megelőző időszak eszmei lobogása. Ebben a csődben van a kiábrándulásnak, a nagy dezillúzió első magyarázata. A nemzedék magatartásában, mint A délibábok hőseiből is kiolvasható, ott cseng a kettőshangzat: reményvesztettség, kiábrándultság a nagy célokból, nagy eszmékből, igen — de az előző ütem: az irreális lelkesülés, az ábrándok, a szalmaláng.

Nagyjából érvényesnek gondolom ezt a folyamatot az ifjú Mikszáthra is. Talán még a fiatalok, a kevésbé politikusok indulását és kudarcait is reálisabban kell néznünk; ha Reviczky vagy Gáspár Imre, az alig végzett gimnazisták Pestre indulnak, hogy meghódítsák az irodalmat — lássuk meg ebben a fiatalos, éretlen illúziót, öntudatuk egészségtelen fokát is — és kudarcukért ne csak a társadalmat okoljuk. Éppen ezekben az években gazdasági válság szánt végig Németországon és a Monarchián (Voinovich III., Marczali 638. az a bizonyos „krach”, amely Arany Jánost, a tőkepezést is megijeszti), az ilyen válságot nyilvánvalóan a könyvkiadás és az időszaki sajtó is megérzi. De talán kedvezőbb viszonyok között sem pocskondiázhatjuk le a szerkesztőket és a kiadókat, ha 18—20 éves ismeretlen fiataloknak nem nyújtanak rögtön teljes, gondtalan egzisztenciát.

Visszatérve Mikszáthra: nem az írónak, hanem az embernek a fordulatában három tényezőre gyanakszom. Első, de nem a legjelentősebb, a politika. Ne keressük nála a fejlődés alaprétegét 1848-ban, hanem az 1860 körüli évek politikai illúzióiban. Rövid megyei pályafutása alatt a Mauksokkal együtt Tisza Kálmán-párti ő is, ahogy felesége emlékezéseiből kiderül, de a politika maga ekkor nem látszik különösebb szerepet játszani életében; sokkal nagyobb gondja az írói pálya elindulása. Szegeden még egyszer, ezúttal már aktívan, függetlenségi publicista gyanánt mutatkozik be. De: Nacsády szerint már 79 nyarán-őszén lezajlik a döntő fordulat a szkepticizmus, a közömbösség felé. Nacsády utal a csalódásokra, amelyek ezt indokolják. Vajon sok csalódásra volt szükség? A harcok periódus nagyon rövid, a kitarítás kevés; nincs-e arról szó, hogy a férfikorban a korai fiatalság most újonnan fellobbant rajongását egyszerűen az „elpárolgás” sorsa éri? A nagy rajongás csaknem magától alszik el — támogatva még attól az egyre nyomasztóbban érzett belső parancstól, hogy az ő igazi hivatása mégiscsak a szépiro-

dalom. Igazi mély közéleti csalódás nem vitte volna később az eleinte gyűlölt Tisza Kálmán táborába.

Döntőbb ennél az írói pálya kérdése. Felesége emlékirataiból kiderül, hogy a tehetség öntudata és ambíciója ugyanúgy él benne is, mint az igazi nagyok jórésztében. Műveiről beszélni, felolvasni, elmesélni őket, ezt űzi nagy passzióval. „Vannak ihletett perceim, amikor érzem, hogy egy fejjel magasabb vagyok a többi embernél, amikor meglep egy-egy büszke, merész gondolat, lenézni azt a kis környezetet, ahol mozgok” — „de ez csak egy fél pillanatig tart” — noha „földöntúli erő.” Nos, a házasság első éveiben, Pesten, ezt a „földöntúli erő”-t éri a nagy megrázkódtatás. Ezt rombolják le hiábavaló küzdelmei, amelyek, pláne a felesége távozta után, megközelítik Reviczky legendás nyomorgását — előbb a hírnévért, amely nem akar megjönni, aztán már csak a kenyérért, amely ugyanolyan makacsul ki-kimaradozik. (L. Mikszáthné Visszaemlékezései, 138 sk., 145.; a szerkesztőket „olympusi istenek”-nek látja.) Nos, ez a csalódás, a nagy hajótörés, amelyből végül is Szegedre dobta ki az ár: ez az egyik nagy törés Mikszáth életében és egyéniségében. A gyors irodalmi siker, a Pesten megalapozott írói pálya illúziója, a tehetség tudata nagyon is erős volt benne (támogatva az — alább tárgyalandó harmadik tényezőtől, a szerelemtől) — s ha talán objektíve feleltlenül vágott is neki Pestnek és az irodalom bozótjának — szubjektíve mégis csak az igazi tehetség volt ő, aki a jussát várta a sorstól és a társadalomtól. Nos, ő nem kapott tudóbajt, s hozott hazuról némi realitás-érzéklet is: nem hullt ki az irtó évtizedek rostáján. De azért ezt a csalódást végig megérezte. Valami összetört benne: a bízalom a sorsban és a saját sorsában; az a hit, hogy a génusz egyengeti az útját; a föld, az élet üresebb lett ezután a csalódás után.

Politikai eszményekről nem tudom, beszélhetünk-e Mikszáthnál — nem-e inkább politikai illúziókról: az írásnak minden bizonnyal eszmény-hittel vágott neki — s ha voltak eszményei, azok leghevesebben éppen élete nagy szerelmében lobbantak fel, bontakoztak ki. Most leveleiből kellene idéznem, amelyeket felesége közöl. A Mikszáth-jellemkép vitapontja ez. A fiatalabb kortárs így ír róla: „Életében nem találkozott a nagy szenvedéllyel, — nem is rajzol nagy szenvedélyeket, így tehát nagy szenvedést sem.” Király István már „összinte, bátor érzések”-et, „nagy hőfokon izzó szenvedélyeket” lát benne. Ott, ahol ő ezeket a nagy szenvedélyeket keresi: a politikai és társadalmi magatartásban és az írói ábrázolásban nyilvánvalóan nincsenek. De Mikszáth, egyszerű életében, csakugyan találkozott a nagy szenvedéllyel — s ezt, már amikor beteljesült, meg kellett tagadnia; az írói célkitűzés még nagyobb értékeiért áldozta fel (válására gondolok), de a nyomorgó újságíróknak az elzúllás határán járó, a Mikszáth legmélyebb értékeihez tartozó nőideáltól ugyancsak messzejáró nőalakokkal körített életét kapta cserébe. Úgy gondolom: életének nagy csalódása az volt, hogy a sors egyszerre csúfolta meg szerelmét és írói ambícióit. Ami fiatalkorában illúzió és légvár volt, kiéghetett, s a derű és a humor pernyéje alatt csak közönyt, józanságot, relativizmust hagyott hátra; a nagy szenvedélyek kudarca után keserű gúnyt, tragikus ironiát, romboló negativizmust várnánk, mint Tolnainál, vagy böles lemondást, mint Aranyánál. Hova bújtak ezek a férfi Mikszáthban? Műveiből mindenképpen számízta őket.

Egyelőre azt akartam kimutatni, hogy Mikszáth nem a múltból ittmaradt óriás —, hogy korának gyermeke volt ő is. Ehhez még néhány adalékot. Már a saját ábrázatomról előszava említi fiatalkori bölcselkedő-tudákos cikkeit; a *Szabad Egyház* c. liberális egyházi folyóiratban cikkeztek, egyetmást olvas filozófusoktól (22—23 éves). Ha nem valami tartósan is, de a modern kor levegője megcsapja őt is. Világképének vannak vonásai, amelyek 48 előtt vagy egyáltalán nem szerepelhettek volna, vagy még nem ilyen jelleggel és kifejelettséggel, — viszont megszokottak a 67 utáni kor szellemi képében.

Az elsőhöz tartozik világnézetének történeti-telensége. Bizonyítani nem is kell ezt, ő a múltban is csak egyet tud megtalálni: a maga jelenét. A demokraták-hoz fűződő hírlapi vitában maga nyilatkozik a szépíró és a történelem viszonyáról — de a hűséget csak igen korlátozott mértékben ismeri el. „A történeti beszélyben már tetszés szerint lehet bánni az alakokkal,

csak a háttérnek kell igaznak lenni." A példából az derül ki, hogy csak a legnagyobb vonalú eseménytörténet az ilyen „igaz” háttér. Hogy a reformkornak, a magyar romantika első nagy hullámának volt határozott történelmi érdeklődése és bizonyos történelmi érzéke is, azt talán nem kell bizonygatnunk. A Bach-korszakban Kemény és köre tudatos propagandát folytatott a múlt emlékeinek és eszméinek feltárására; nyomában jelentős történelmi szépirodalom és értékes történettudomány is keletkezik. Valami ebből átmehetett a nemzeti köztudatba is; nemcsak Keményék kritikájának, a Jókai-féle nemzeti romantikának is elve a múlthoz való ragaszkodás. Aztán 67 szinte elfújja ezt: nemcsak az igazi történeti szépirodalom vész ki; a politika szükségszerűen válik történetietlenné, — voltaképpen a függetlenségi párt is csak formálisan tartja fenn Rákóczi és Kossuth hagyományát. A múlttól való erős elszakadás szükségszerű: a gyorsan haladó kapitalizálás érteti meg a feudális hagyománnyal való részleges leszámolást; a még megmaradt feudális gyökerű társadalmi rétegek viszont szellemtelenekké, kultúrártlanokká válnak: a történelem számukra sem élő múlt már.

További, 67 utánra utaló vonások: már a liberális reformkorban meginduló vallási közömbösség (nem is voltaképpen hitetlenség) — tovább növekszik, most már határozott antiklerikális tartalommal, Mikszáthnál (ebben túlmeleg Kőlcsey, Eötvös liberalizmusán); a megyei-közjogi perspektíva, amelynek nincs érzéke a szociális problémák iránt (Mikszáth időnként elhullatott apró ötletei nem bizonyítékok arra, hogy valóban érzi a kor szociális vajúdásait — megint ellentétben a Széchenyi—Kőlcsey—Eötvös-vonal mély szociális érdekelttségével) — következetes álláspont hiánya a nagy nemzeti problémákban — ebben már a speciális Tisza Kálmán-korszak tükröződik: a sürgető nagy reformok helyett a taktikázás, a tüneti kezelés, a kompromisszumok levegője, a közéleti tehetetlenség érzése.

Mikszáth politikai álláspontjának következetlenségei már Szegeden megmutatkoznak, ahogy Nacsády kimutatja. Később sem az a követendő példakép, akitől távoláll a megalkuvás.

Érdemes forgatni ebből a szempontból a nemrég megjelent Emlékezések-kötetet; van abban politikai állásfoglalás elég. Szíve először a szélsőbaliakhoz húz, de aztán Tisza Kálmán meleg szava „lassan-lassan, szinte észrevétlenül” átvezeti a jobboldalra (576. l.). A Tiszák dicséretével sűrűn találkozunk — mind a hároméval. Kálmán: „e minden sallang nélküli államférfi, kinek tettei mögött nem tudnak olvasni elvakult kortársai”; a Szegedet újjáépítő Tisza Lajos, „ez a hasznos, nagyszívű ember, ki egész lelkét bele szeretne volna lehelni Szegedbe” s képviselő-korában hogy buzgólkodik Szeged műveltségének emelésén. Fogarasi választóinak a fehér asztalnál meséli „a Tisza István nagy elméjét” (437. l. 1904); később, az álcázottan kormánypárti „Az Ujság” szerkesztője nevében meg kell magyaráznia, hogy ez nem a Tisza István lapja; az előfizető azt írta: „miért nem írják ki nyíltan, hogy „Az Ujság” a Tisza István lapja, akit én ez idő szerint legnagyobb államférfinak tartok”. A válasz nem tagadja, „hogy mi mindnyájan szeretjük Tisza Istvánt, aki méltó módon viszi a zászlónkat elől ez idő szerint . . . sőt vagyunk olyanok is, akik talán még jobban is szeretjük, mint kellene . . .” (472—73., 1904). No de jut ebből a szeretetből és csodálatból az uralkodóháznak is. A magyar nép szinte telhetetlen a király iránti hűségében és szeretetében (388., 1901); Ferenc József feje köré is segít a glóriát szövögetni, pl. az udvari ebédek és fogadásokról szóló riportjában (394. l.); majd egy gyerekkori fogalmazványát ismertetve „nagy király”-nak mondja (524); szinte Mátyáshoz hasonló királya lett a magyarnak (659); a glóriából egy csipetnyi jut még a hírhedt Zsófiának is („Zsófia főhercegasszonyt, felséges királyunk anyját, balul ítélték meg apáink, tartván őt a magyarok ellenségének” — hiszen ő, magyar nyelvre is taníttatta a fiát!). Írónk szavait átfordítva: No, köszönöm szépen az ilyen éneklőkanonokot, azazhogy 48-as alapú függetlenségit.

Ha aztán Mikszáth politikai magatartását kutatjuk, a vitatható ellenzékiiségnél, a függetlenségi pártállásnál — amelyből későbbi éveire úgy látszik semmi sem maradt —, van egy megfoghatóbb kérdés is, amely, különösen utolsó másfél évtizedében, sokkal inkább meghatározza műveinek tartalmát és társadalomszemléletét is. Gratz Gusztáv szerint (A dualizmus kora

I. 402.) a szabadelvűek és a Nemzeti Párt fúziója révén megnagyobbodott Szabadelvű Párton belül 1900 táján már szembenállnak a „régí liberálisok”, akik merkantilisták, és a világnézeti-
leg is maradibb, a Nemzeti Pártból odakerült agráriusok. Az agrárizmus zászlóbontása 1901
őszén, Károlyi Sándor gróf gönci levelében következik be; a program a gabonavámokat és
a tőzsdeadót követeli, intézkedéseket kíván az uzsora ellen (ez a merkantilistáknak és szövet-
ségesüknek, a banktőkének szól), és természetesen antiszemita. Tisza Kálmán szerint mindez
nem fér össze a szabadelvűséggel; követeli, hogy az agráriusok lépjenek ki a pártból. Viszont
az 1901-es választások épp ezek előretörését hozzák meg. Ugyanezen időben harcok dúlnak az
ún. összeférhetlenségi törvény körül: a közvélemény, talán az agráriusok is, kezdik megsokall-
ni a párt korifeusainak gazdasági és anyagi érdekelttségét (bankoknál, iparvállalatoknál).
A folyamat előzményei nyilván visszanyúlnak néhány évvel előbbre; ebben a légkörben törté-
nik meg az Országos Hírlap megindítása. A sötét maradiság, nyilvánvalóan az agráriusok
arisztokrata vezetői is, a Nemzeti Kaszínóban találunk egymásra: ez az a légkör, amelyben az
Új Zrínyiász keletkezik, s ahova Mikszáth arisztokrata-ellenességének gyökérszállai vezetnek.

Ugyanezt a politikai-társadalmi konstellációt jellemzi Hanák Péter (A dualizmus válsá-
gának elmélyülése, Századok, 1953). A századfordulóra az uralkodó osztályon és a kormány-
párton belül is megoszlás történik, belső antagonizmusok támadnak. Különösen fontos a nagy-
birtokos arisztokrácián és a párton belül támadt főellentét, kettősség. A dualizmust támogató,
dinasztikus, nagybirtokos arisztokrácia körében megoszlanak a frontok. Egy részük közelkerül,
érdekei révén összekapcsolódik az új fináncoligarchiával: a Szabadelvű Párton belül az ortho-
dox 67-es, a fináncoligarchia irányítása alatt álló csoport vezet, amely 67 és a feudális marad-
ványok főnntartása mellett főként a monopolkapitalizmus érdekképviselője. Jelszavaik: ipar
és kereskedelem fokozott védelme, ipari védővámok Nyugat felé, merkantilizmus, agrár-
ellenesség. Hanák és az egykorú megjelölés szerint ez a „régí szabadelvűek” tábora, ennek vezére
Tisza Kálmán, majd Tisza István. — Szemben áll vele az agrárius-szárny, amelynek helyzetét
ekkorra már az ipari kapitalizmus és az agrárválság erősen megrendítette. Jelszavai: vámkö-
zösség, agrár-védővámok, különösen Kelet felé, magasabb mezőgazdasági árak. Az ellentét
világnézeti kicsengése: a „nemzeti” nagybirtok küzd a „nemzetietlen” nagytőke ellen; anti-
kapitalista, kiscgazdavédő szölamok, a liberalizmus, az iparvédelem, a szabadverseny ellen.
Úri gőg, dzsentrik, akiknek kizárólagos hivatása van a politizálásra; a friss bárók, a parvenü
pénzarisztokrácia lenézése. —

Mikszáth hol helyezkedik el ebben a dilemmában? Publicisztikai tevékenysége, amely
ekkor is igen élénk, mit árul el — miről vallanak szépirodalmi alkotásai? A hagyományos
portrék általában egyéniségének és szemléletének vidékiességét hangoztatják, azt, hogy soha
sem érezte magát nagyvárosinak, Király meg éppen, öregkorára kibontakozó kiábrándultságá-
val kapcsolatban, azt fejti ki, hogy egyre értetlenebbül és elutasítóbban áll a kibontakozó új
világgal szembe. Ez azt jelentené, hogy a pártján belül közelebb kellene állnia az agrár-szárny-
hoz. Ez azonban csak látszat. A jelek inkább arra vallanak, hogy nem az agrár-konzervatív,
hanem az ipari-liberális szárnyhoz áll közel. Az előbbi csoportot támogatta a magas klérus,
az egyházi nagybirtok is — már pedig ismeretes Mikszáth antiklerikalizmusa, részvétele az
egyházpolitikai harcokban. „Mágnás-ellenességét” már Schöpflin említi (145); figyelemre méltó
A demokraták első néhány bekezdése; az arisztokratikus címek adományozása ellen szól itt:
„De itt van a liberalizmus nehéz küzdelme az arisztokráciával, micsoda bolondság hát, hogy
a táborunkból koronként áttesszük a legtöbb erőt összeszedett harcosainkat az ellenfélhez . . .”
Ez elég világos nyilatkozat; első megfogalmazásában 1896-ból való, tehát az antagonizmusnak
egy korábbi szakaszából. A további kiéleződés idejére esik Mikszáth fokozott publicisztikai
tevékenysége: előbb a rövidéletű Országos Hírlap megalapítása (amelynek ő a főszerkesztője) —
majd erőteljesebb bekapcsolódása, 1904-től, a Tisza-párt friss, új napilapjának, Az Ujságnak
működésébe. Az Országos Hírlap irányzata, s vele együtt a Mikszáthé is, félreérthetetlen.
Igaza van Király Istvánnak (Krk. 10. 277—278) „Jobbára a nagytőke és a nagybirtok mindin-

kább egybefonódó érdekeit képviselték a lap mögött álló pénzemberek... A szélső reakció agrárista törekvéseivel szemben... a modern ipari kapitalizmus érdekeit képviselte." Harcolt a korlátolt provinciális erők s a szélsőséges feudális reakció (klerikalizmus, antiszemitizmus stb.) ellen. — Ez annyit jelent, hogy a lap a fenti, még kibontakozó dilemmában a „rég liberális” merkantilista szárnyat képviselte. Lehet, hogy létrejöttének alapja csakugyan Mikszáth egyéni hírlapírói és szerkesztői ambíciója volt — így mondják az egykorúak, I. a Krk. mondott helyén. De ugyanolyan valószínű, hogy a polarizálódó vezető osztályok körén belül a *viszonylag* baloldali, liberális csoport is készségesnek mutatkozott az alapításra, talán kereste is a maga sajtó-exponensét, mindenesetre kapott a Mikszáth nevében, amelyben jó fegyvert látott. A próbálkozás ekkor még nem tudott maga mögé állami szubvenciót, hivatalos párt-támogatást állítani — innen az anyagi bukás. Egyébként a lap — hiába tiltakozott ismételtelen ellene, I. Királynál a fenti kötetben — valójában nemcsak a látszatát keltette a kormánypártiságnak, hanem kormánypárti is volt. Bánffy-t támogatta minden fontosabb kérdésben, és többször élesen kirohant a szélibaliak, a függetlenségiek, az obstruáló ellenzék ellen — mégpedig maga Mikszáth is. Az Országos Hírlapot tehát úgy kell tekintenünk, mint a kibontakozóban levő nagypolgári-merkantilista-liberális szárny első lapalapítási kísérletét. E csoport érdekei ekkor kormányérdekek is voltak; néhány év átmeneti visszaszorulás után erre a csoportra támaszkodik Tisza István — így jön létre, ugyancsak Mikszáth és az Országos Hírlap munkatársai egy részének aktív részvételével Az Ujság, amely szintén tagadja, hogy pártlap volna, holott Tisza, a párt és az állam teljes erejével áll mögötte.

Időzzünk még el egy kicsit az O. H.-nál, hogy Mikszáth politikai állásfoglalását megvilágítsuk. A beköszöntő cikk talán éppen az ő munkája. Néhány mondat belőle: Azt kérdezhetnék: minek most új lap? A politika csendes, ügyeink jól állanak, a közvélemény nyugodt. De ez nem tart örökké, esetleg csak látszat. „A helyzet tehát nem a megpihenésre alkalmas, nem az álmodozások és hálálkodások pillanata ez, hanem a lázas munkáé, összetartásé, hogy a kedvező időben erőssé és hatalmassá építsük ki a magyar államot, s annyira mélyen leverjük a szabadelvűség cölöpjeit a magyar talajba, hogy azokat a poklok ereje se bírja kihúzgálni... Már most is észlelhetők az egészséges politikai életet lazító szimptomák... A liberalizmus ellenfelei elkullognak egyenkint, nyájasan, kézdörzsölve, mintha csak tréfáltak volna... kezdődik az ellanyhulás! Nem haragszunk senkire. Nem tudjuk, ki van velünk — mert senki se mer ellenünk lenni. Indulunk, megyünk ittasan a szerencsétől, és nem nézzük túlságos óvatossággal, hogy hova és kikkel.” Az óvatos harcra biztató beköszöntés után a lap további számai (1897 körén belül maradvá) iparpártolást, önálló ipart sürgetnek (nov. 24.), támadják Majláth Gusztáv erdélyi püspököt, aki az állami pénzen létrehozott erdélyi iskolákat az egyház részére követeli (uo.); rokonszenvvel fogadja a lap a mezőgazdasági munkások biztosításáról szóló törvényt (ez is az agrárius-nagybirtokos szárny ellen irányul) (nov. 25.), gúnyos karcolatot közöl a hódmezővásárhelyi „paraszt-mágnások” ellen, elítéli a bukaresti zsidóüldözést, és csaknem minden számban hosszú cikk ismerteti a Dreyfus-ügy pillanatnyi állását, erős rokonszenvvel a pörbefogott iránt. Ezek, úgy hiszem, eléggé beszédes adatok.

Komoly feladata a Mikszáth-kutatásnak, hogy e — mindenesetre kései — politikai pártállás hatását és nyomait fürkésze a szépirodalmi művekben. Témaválasztásai épp ebben az időben elárulnak egyet-mást: a „demokratáság” témájának ismételt felvetése, lapangó arisztokrata-ellenes élel; a Katángy-ciklusban diadalmaskodó élősditípus sem véletlenül kerül a tolla alá. A különös házasság-témát már magyarázni se kell; a züllött vidéki nagybirtokot A vén gazemberben, a provinciális klikket a Nosztyban — nem látta volna ilyen színben, ha nem áll ezen a politikai poszton. Innen meríti (részben) az inspirációt Tóth Mihály alakjához, — s a szemlélet fonákja jelenik meg a vidéki kispolgárságról nyújtott, elég erősen satirikus képeiben (a pápai iparosok bálja a Noszty-ban, a „tiszteletreméltó, de ósdi, se hús, se hal” félművelt Körtvélyes, a „hájfejű csizmadiák, fazekasok és tömérdek vargák” városa, akikre megfordítva kell húzni a csizmát, hogy a sarka kerüljön előre, mert csak akkor vehetők rá az előremenetelre).

S A körtvélyesi csíny város-pamfletjével (1896—97) csaknem egyidős a Horváth Boldizsárnekrológnak egyik mondata a liberalizmus alkonyáról, a közelgő éjről. Nem lenne hálátlan dolog ezeket a műveket ilyen szempontból megint végigolvasgatni; jobban értenénk a politikus árnyékában a szépíró is. Csak persze tompítanunk kell a görögtüzet, amelyet a politikus Mikszáth alakja körül gyújtottunk.

János Barta

MIKSZÁTH-PROBLEME

I.

Unsere sozialistische Literaturwissenschaft hat dem Romanschriftsteller und Novelisten Koloman Mikszáth eine hervorragende Stelle in der Entwicklung der ungarischen Prosaepik zugewiesen. Dies macht eine eingehende Untersuchung seiner epischen Kunst, sowie seiner weltanschaulichen und politischen Haltung notwendig.

1. *Erzählhaltung und Sehweise.* — Mikszáth gehört zu den Erzählern, bei denen die Stimme des Erzählers einen wesentlichen Faktor der ästhetischen Wirkung ausmacht. Er stellt sogar einen eigentümlichen Fall dieses Typs dar: wir hören bei ihm immer den Ton des mündlichen Erzählers, den Plauderton des Stammtisches. Diese bewusst angenommene Rolle macht sich aber auch in der Formung des Stoffes und den künstlerischen Mitteln geltend (relative Leichtigkeit und fingierte Authentizität des Stoffes, keine weitschweifigen Beschreibungen und Charakteristiken, die Alltagssprache als tragende sprachliche Schicht, häufige Anwendung der „erlebten Rede“, lockere Bindungen, Intimität als dominierende ästhetische Qualität). Damit führt Mikszáth eine Hauptlinie im Entwicklungsgang unserer Erzählprosa weiter, welche mit Jókai begonnen hatte: die Erneuerung der Prosaepik durch Berührung mit dem schriftlosen, mündlichen Erzählschatz des Volkes und des ehemaligen Landadels, die Erhebung der niederen Erzählungsformen in den Bereich der hohen Literatur. Weitere Inspiratoren des Schriftstellers sind: die Romantik Jókais und der Biedermeier-Realismus von Dickens. — Seine Sehweise und sein Stil bilden sich auf Grund dieser Voraussetzungen aus; was wir aber unmittelbar vorfinden, sind nur künstlerisch angewandte Masken, Stile, in welche er sich eingelebt hat. Am augenfälligsten ist in seiner Betrachtungsweise die Darstellungsform des „Klatsches“ (Anti-Heroismus, malitiose Ironie, allzu-menschliche Motivierung). Was aber die Atmosphäre besonders der grösseren Kompositionen bestimmt, das ist die Märchen-Romantik (naive Menschenschilderung, Elemente des magischen Weltbildes und des Animismus) und als nahe Variante: die Abenteurer-Romantik (Kampf und Spannung, Wagnis und Überraschungen, geheimnisvolle Requisiten). Ihm dient aber die Romantik ebenso wie sein vielumstrittener Anekdotismus nur als Maskierung; anderweitige Äusserungen legen die Vermutung nahe, dass er nicht mit seiner vollen Persönlichkeit am Spiele beteiligt ist. Er bietet uns aber in den belletristischen Werken nur selten Gelegenheit, hinter seine Masken zu blicken. Es sind nur wenige Symptome, die seine tiefere Lyrik und seinen Lebensernst ahnen lassen.

2. *Weltanschauung und Ideengehalt.* Mikszáth wird seit einiger Zeit als markanter Vertreter des kritischen Realismus betrachtet. Allerdings lassen sich in seinen Werken gesellschaftskritische Tendenzen nachweisen, der Realismus eines Erzählers wird aber niemals einseitig durch Stoff und Tendenz bestimmt, auch die künstlerischen Mittel haben das Recht mitzusprechen. M. nimmt vielfach romantische Mittel in Anspruch, sein Realismus kann aber schon auf Grund des von ihm gebotenen Weltbildes bezweifelt werden. Die Kräfte, die innerhalb dieses Weltbildes wirken, sind ja scheinbar real, das Geld, das Vermögen, der Verfall und das Schmarotzertum des sog. Gentry, diese realen Kräfte und Prozesse werden aber im künstlerischen Schaffensprozess stark romantisiert. Das Geld wird zu einer phantastischen, übernatürlichen Macht, das Schmarotzerleben des Landadels nimmt eine unwahrscheinliche, pikareske Tönung an. Oft ist die Illusion eine Komponente dieses Weltbildes: Spiel und Selbsttäuschung sind der Wirklichkeit ebenbürtig. In den weltanschaulichen Grundfragen spukt der Relativismus: „auch die Wahrheiten sind vergänglich“. — Die politische Stellungnahme von M. soll auch überprüft und neu bestimmt werden. Sein anfängliches Festhalten an den Ideen von 1848 und sein späterer dauernder Anschluss an die Regierungspartei werden nur verständlich, wenn wir annehmen, dass das erstere der Ausdruck der jugendlichen Schwärmerei der Generation zwischen 1850 und 1860 war, die bald nach dem Jahr des Ausgleichs 1867 verschwunden ist. M. ist kein verspäteter Held der Märztage 48, er ist politisch und weltanschaulich ein Kind seiner Zeit: den Zweifel an den grossen Idealen, den Mangel an historischem und sozialem Sinn, die religiöse Indifferenz hat er mit ihr gemein. Eine stärkere Prägung erhält seine politische Haltung um die Jahrhundertwende; in dem Streit zwischen konservativen Agrariern und liberalen Grossindustriellen innerhalb der Regierungspartei setzt er sich für die letzteren ein.